

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2016/2

yıl: 7 cilt: VII sayı: 14

Abdullah bin Hicâzî bin İbrahim eş-Şerkâvî'nin "Risâle fî İ'râbi Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme

Ahmet GEMİ*

Özet

Abdullah bin Hicâzî bin İbrahim eş-Şerkâvî Mısır'ın ve İslâm âleminin ünlü âlimlerindendir. Fıkıh, hadis, dil ve edebiyat gibi pek çok alanda eser kaleme almıştır. Ezher şeyhliği yapmış olan eş-Şerkâvî, 19. yüzyıl Mısır'ının siyasal hareketinde de önemli görevlerde bulunmuştur. Alanında önemli bir çalışma olarak kabul edilen "*Risâle fî İ'râbi Lâ İlâhe İllallah*" adlı eserinde eş-Şerkâvî, kelime-i tevhidin *i'râb* yönlerini ele almaktadır. Aşağıda tahkikini yaptığımız bu eserde, kelime-i tevhidin sözdizim (*sentaks*) ve morfoloji (*tasrif*) yönünden tahlili yapılmakta ve bu konudaki tartışmalara yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İ'râbu lâ ilâhe illallah, eş-Şerkâvî.

Abdullah bin Hicazi bin Ibrahim al-Sharqawi and an Assessment on His Work Entitled "Risala fi I'rab La Ilaha Illallah"

Abstract

Abdullah b. Hicazi b. Ibrahim al-Sharqawi is one of the famous scholars of Egypt and the Muslim world. He was author in many areas like Islamic law, hadith (*the Prophet Mohammad's sayings*), language and literature. He also made the administration of Azhar and played an important role on the political movement of Egypt in the 19th century. In his work called *Risala fi I'rab La Ilaha Illallah*, al-Sharqawi wrote on syntax and morphology of the sentence "lâ ilâha illâllâh/There is no god, but Allah". As in the other books wrote on this subject, al-Sharqawi analyzes *kalimah al-tawheed* as syntax and conjugation (*morphological*) in terms of Arabic language and considers the discussions on this subject in this work which we have investigated below.

Keywords: I'rab La Ilaha Illallah, al-Sharqawi.

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı A. B. D. ahmetgemi04@gmail.com

دراسة حول "رسالة في إعراب لا إله إلا الله" لـعبد الله بن حجازي بن إبراهيم الشرقاوي

ملخص:

إنَّ الشَّرْقَاوِيَّ عَالِمٌ مِصْرِيٌّ جَلِيلٌ. وَيَعَدُّ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْمُسْلِمِينَ الْكِبَارِ لِعِزَارَةِ إِنتَاجِهِ الْعِلْمِيِّ. فَقَدْ كَانَ عَالِيَّ الْهَيْمَةِ فِي الْبَحْثِ وَالتَّالِيفِ فَكْتَبَ وَأَلَّفَ وَأَبْدَعَ. وَقَدْ شَغَلَ مَنْصِبَ (شَيْخِ الْأَزْهَرِ). وَكَانَ لَهُ كَبِيرُ الْأَثْرِ فِي السِّيَاسَةِ الْمِصْرِيَّةِ فِي الْقَرْنِ التَّاسِعِ عَشَرَ. وَمِنْ أَثَارِ الشَّرْقَاوِيَّ رِسَالَةٌ مُوسَمَةٌ بِـ (إِعْرَابِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) قُمْتُ بِتَحْقِيقِهَا عَلَى نَحْوِ مَا هُوَ ظَاهِرٌ مِنَ التَّعْلِيقَاتِ وَالتَّنْبِيهَاتِ الَّتِي أَتَيْتُهَا فِي الْخَوَاشِي. وَهِيَ رِسَالَةٌ مُوجِزَةٌ فِي إِعْرَابِ (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ). حَتَّى تَوْجِدَ فَوَائِدَ نَحْوِيَّةً وَصَرْفِيَّةً جَلِيلَةً. يَتَعَرَّضُ الشَّرْقَاوِيَّ فِي رِسَالَتِهِ آرَاءَ الْعُلَمَاءِ فِي إِعْرَابِ كَلِمَةٍ مَا تَمَّ بِذِكْرِ رَأْيِهِ أَوْ تَرْجِيحِهِ لِهَذَا الرَّأْيِ أَوْ ذَاكَ.

الكلمات الرئيسية: إعراب لا إله إلا الله. الشرقاوي.

Giriş:

Hz. Peygamber (a.s.), İslâm'ın beş esas üzerine bina edildiğini söyler.¹ Kur'an-ı Kerim'de *kelime-i tayyibe*² olarak ifâde edilen لا إله إلا الله cümlesi, bu esasların ilki ve en önemlisidir. *Kelime-i tevhid*'in ikrâr ve kabulü ile kişinin Müslümanlığına, inkârı ile de Müslüman olmadığına hükmedilir.

İslam âlimleri (Allah'tan başka ilâh yoktur) ifâdesinin sözdizimi (:sentaks) hakkında birçok eser kaleme almış ve bu konuda birbirleri ile tartışmışlardır. Özellikle cümlenin başındaki "لا" harfi ile ortasında bulunan "إلا" istisnâ edatı, tartışmaların odağını teşkil etmektedir.

Her dilin kendisine has bir sözdizimi vardır. Arapçanın sözdizimi, *i'râb* olarak adlandırılan dil kuralları çerçevesinde oluşmuştur ve bu kurallar önemlidir. Zira bir cümleye anlam vermek *i'râb* ile yakından alakalıdır. Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere diğer Arapça kaynakların doğru yorumlanması ve anlaşılması için *i'râba* müracaat edilir. Bu konuda Hazreti Peygamber (a.s.)'in:

1 Müslim, "Kitabü'l-İmân", 21.

2 İbrahim, 14/24.

"أعربوا القرآن فإنه من قرأ القرآن فأعربه فله بكل حرف عشر حسنات وكفارة عشر سيئات ورفع عشر درجات:"

"أعربوا القرآن واتبعوا غرائبه وغرائبه فرائضه وحدوده فإن القرآن نزل على خمسة أوجه حلال وحرام ومحكم ومتشابه وأمثال فاعملوا بالحلال واجتنبوا الحرام واتبعوا الحكم وأمنوا بالمتشابه واعتبروا بالمثال:" "أعربوا القرآن والتمسوا غرائبه"

gibi hadisleri *i'râb*ın önemini ortaya koymaktadır. Bu hadislerde geçen *i'râb*ın, bir cümleyi fiil, fail, meful, mübtedâ-haber gibi elemanlara ayırmakla aynı olup olmadığı hususunda görüş farklılıkları mevcuttur. Söz konusu hadisleri yorumlayan âlimler, *i'râb*ın; Kur'an ayetlerini en ince ayrıntısına kadar parçalara ayırmak ve böylece bu ayetlere mana vermekten ibaret olduğunu söylemişlerdir.⁴

Arapça'nın kendisine has bir sözdizimi (:*sentaks/nazım*) vardır. Bu dizim, kelimeler arasındaki bağlantının nahiv kurallarına göre meydana gelmesiyle oluşmuştur. Bu bağlantılar kaldırılırsa cümle herhangi bir anlam ifâde etmez.⁵ Bu bağlamda düşünülürse Arapça'da bir cümle üç şekilde meydana gelmektedir: a) ismin isme bağlanması, b) ismin fiile bağlanması, c) harfin isim ve fiile bağlanması. Bu son şık da, yani harfin isim ve fiile bağlanması, üç şekilde olmaktadır: a) harfin isim ile fiili birbirine bağlanması ki, istisnâ ifade eden "إِلا" bu kısımdandır. Nahiv bilginlerine göre *kelime-i tevhid*deki "إِلا" istisna edatı, "جاءني القومُ إلاَّ زيداً" örneğinde olduğu gibi fiil ile ismi birbirine bağlamıştır. Bu bağlantı, birliktelik (:*maiyet*) anlamındaki "و" harfi gibidir ve müstesnayı nasbeden 'âmil, fiil ile gerçekleşmiştir.⁶ b) Harfin isim veya fiile atıfla bağlanması, c) harfin cümlelerin bütününe bağlanması. Bu irtibat, olumsuzluk (:*nefiy*), soru ve şart edatlarında açıkça görülmektedir. Cinsini nefyeden edat olan "لا", bu son kısım dâhilinde değerlendirilmektedir.⁷ Bütün bu bağlantılar, cümlede bir anlam bütünlüğü çerçevesinde dizilmiş kelimelerin, genellikle sonlarında bulunan, bazı göstergeleriyle ifâde edilmektedir. Bu göstergeler; hareke, harf ve bazen de harfin hafzedilmesi şeklinde meydana gelirler. Cümlede peş peşe ve bir anlam bütünlüğü içerisinde dizilen kelimelerin birbirleri ile olan irtibatlarını gösteren ve çoğunlukla kelimelerin son harfinde bulunan bu göstergelere *i'râb* (:*mübtedâ-haber, fâil-mefûl vs.*) denilmektedir. Tabii ki bu durum çoğunlukla *fusha* Arapçası için geçerli olup *avam* Arapçası için önem arz etmemektedir.⁸ Bu bağlamda ele alındığında dizilişindeki ve *i'râb*ındaki kapalılık yüzünden "لا إله إلاَّ الله" cümlesi tartışmalara konu olmuştur. Şüphesiz ki kelime-i tevhidin manası ve ikrârı üzerinde Müslümanlarca bir ittifak söz konusudur. Ancak bu cümledeki kelimelerin diziliş şekli, *i'râb* bakımından tahlili husunda farklı

3 Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Cami'ül-Ehâdis*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 2004, Hadis No: 3712, 3713, 3714.

4 Cevvad Ali, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat: Câmîati Bağdat, 1993, XVII, 11.

5 Abdulkâhîr Cürçânî, *Delâilü'l-İcâz*, thk. M. Muhammed Şâkir, Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2004, s. 55.

6 Cürçânî, *a.g.e.*, s. 6.

7 Cürçânî, *a.g.e.*, s. 7.

8 Musa Alp, "Farklı İki Açıdan Arapça: Fusha ve Avamca", *ÇÜİFD*, XI, 2 (2011), s. 91 vd.

görüşler vardır ve bu konuda İslam âlimleri arasında ihtilaf bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için *i'râb* hakkında bilgi vermekte yarar vardır.

Sözlükte "bir şeyin aslını ve hakikatini ortaya çıkarmak" anlamına gelen *i'râb* kelimesi, terim olarak "Arap dilinin söz dizimini (:nahiv/sentak) incelemek demektir."⁹ Dilbilimcilerin genel kanaatine göre *i'râb*: "bir kelimenin cümledeki yerine göre son harfinin harekesinin değişmesidir. Bu değişim hareke, harf veya hazif/ortadan kaldırma ile olmaktadır."¹⁰ Arapçada cümle içinde bulunan kelimeler "sonu değişmeyen (:mebnî)"¹¹ ve "sonu değişen (:mu'râb)" olmak üzere ikiye ayrılır. Dil bilgisi kurallarına göre, cümlede geçen kelimelerin son harflerine, bazı işaretler/göstergeler konmaktadır.¹² Bu işaretler, kelimenin cümle içerisinde üstlendiği fonksiyona (özne, yüklem, nesne.../mübteda, haber, fâil, mefûl...) göre yerleştirilir. Mesela: "جَاءَ زَيْدٌ. رَمَيْتُ زَيْدًا. مَرَرْتُ بِزَيْدٍ" cümlelerinde geçen "زيد" ismi; birinci cümlede fâil, ikinci cümlede mefûl, üçüncü cümlede de câr ve mecrûrdur. Buna göre "زيد" kelimesinin son harfindeki hareketlerde bir değişim söz konusudur. Son harfdeki bu değişim, bu kelimenin/ismin "mebnî/sonu değişmeyen" olmayıp "mu'râb/sonu değişen" olduğunu göstermektedir. Mebnî ise, yukarıda izahını yaptığımız mu'râb olgusunun aksi hali olarak ifade edilebilir.¹³

Arapçada kelimeler, tasrif yolu ile şeklen bazı değişimlere uğrayarak değişik manalar kazanmaktadır. Arap dili terminolojisinde buna sarf/şekil bilgisi (:morphology) denir.¹⁴ Buna göre kelime-i tevhiddeki lafza-i celâlin, yani "الله" lafzının etimolojisi (:etymology) için Arap morfolojisi önem arz etmektedir. Zira kelime-i tevhiddeki "إله" ile "الله" lafızlarını doğru anlamının bir yolu da bu kelimelerin tasrifini/çekimini yapmaktır.¹⁵

Ayrıca kelime-i tevhidin *hasr* ve *tahsis* olgusu ile de yakından ilgisi vardır. Hasr ve tahsis şudur: "Bir şeyin/durumun başkalarında bulunmayıp ancak bir şeyde bulunduğunu ifade eder".¹⁶ İki kısımdan oluşan kelime-i tevhidin birinci kısmı negatif, ikinci kısmı da pozitif bir durum ifade etmektedir. Bu zıtlık ise hasr ve tahsis ile meydana gelmiştir.

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde, bu çalışmada kelime-i tevhidin "söz dizimi" ve "i'râbı" üzerine yapılan tartışmaları konu alan, Abdullah bin Hicâzî bin

9 Daha geniş bilgi için bkz. Yakup Civelek, *Arap Dilinde İ'râb Olgusu*, Ankara: Araştırma Yay., 2003; Abdülhamit Birışık, "İ'râbü'l-Kur'an", *DİA*, XXII, 376-379.

10 Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv*, İstanbul: İFAV Yay., 2012, s. 387 vd.

11 Bkz. Tahirhan Aydın, *Arap Dilinin Günümüz Meseleleri*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2013, s. 138.

12 Bkz. Tahirhan Aydın, "Arapça ve Türkçede Sesler -Karşıtsal Çözümleme-", *Ekev Akademi Dergisi*, 44 (2010), s. 330.

13 Aydın, a.g.e. s. 138.

14 Aydın, a.g.e., s. 109-110.

15 İbn Manzur, "e-l-h", *Lisânü'l-'Arab*, Dârü Sâdir, Beyrut: t.y., XIII, 114; Ebü'l-Bekâ el-Abkerî, *el-Lübâb bil-İlel'l-Binâ ve'l-İ'râb*, t.y. Abdülilâh Nebhân, Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1995, II, 364-365; Ahmed b. Muhammed el-Makarrî el-Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-Münîr*, Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y., I, 27.

16 M. Sadi Çögenli, *Arapça Belagat*, Erzurum: Eser Ofset, 2012, s. 51.

İbrahim eş-Şerkâvî'nin "*Risâle fî İ'râbî Lâ İlâhe İllallah*" adlı eserinin tahlil ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

Risâle tahlil edilirken, Arap dilinin morfoloji ve sentaksı ile alakalı olan konuların dışına çıkılmamaya özen gösterilmiş ve ayrıca risâlenin teolojiyi (:*theology*) ilgilendiren konuları hakkında görüş bildirilmemiştir. Öncelikle müellif ve risâlesi hakkında kısa bilgi verilmiş, daha sonra risâlenin tahlil ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Son olarak da metnin tahkikli kısmı ekte verilmiştir.

1. Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim eş-Şerkâvî

1. 1. Hayatı:

Tam ismi, Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim eş-Şerkâvî'dir. Hicri 1150, milâdi 1737 yılında Mısır'ın Şarkkiye vilâyetinin Tavile adlı köyünde doğdu.¹⁷ Şerkâvî, küçük yaşta iken ailesinin yerleşmiş olduğu Karin köyünde Kur'an-ı Kerim'i ezberledi. Medrese eğitimini bitirdikten sonra Ezher Üneversitesine kaydoldu. Ezher'in, eş-Şihâb el-Melvî (ö. 1181/1767), eş-Şihâb el-Cevherî (ö. 1181/1767), Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hesenî el-Belîdî (ö. 1176/1762), Şeyh el-İmam Şemsuddin el-Hafnî (ö. 1181/1767) gibi meşhur hocalarından ders aldı.¹⁸

Genç yaşta tasavvufa yöneldi ve Halvetiyye tarikatına intisap etti. Daha sonra Mısır'ın meşhur tarikat şeyhlerinden Şeyh Mahmud el-Kurdi (ö.1195/1781)¹⁹ ile temasa geçti ve kendisine mürit oldu.²⁰

Çalkantılı bir hayat yaşadı. Hayatın en zor şartlarını yaşadığı gibi, devrinin devlet adamları ile kurduğu yakın temasları sonucunda müreffeh bir hayat da yaşadı.²¹

Şerkâvî birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan önemlileri şunlardır: İbrahim el-Bâcûrî (ö. 1277/1860),²² Şeyh Muhammed el-İsnâvî (ö. 1229/1814)²³ ve Şeyh Hüseyin bin el-Kâşif er-Reşîdî (ö. 1229/1814).²⁴

Şerkâvî, döneminin hatırı sayılır âlimlerindendi. Kaleme aldığı eserler O'nun ne kadar âlim olduğunu göstermektedir. Müftülük ünvanını da alan Şerkâvî; hadis, tefsir, akaid ve diğer İslâmî ilimlerde de hatırı sayılır bir âlimdi.

Fransızlar 1798 yılında Mısır'ı işgal ettiklerinde Şerkâvî, halkın zarar görme-

17 Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-Âsar fî't-Terâcîm ve'l-Ahâbâr*, Kâhire: Matba'atu Dâri'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1997, II, 166-168; Abdurrezzak el-Baytar, *Hilyetü'l-Beşer fî Târihi'l-Karnîs-Sâlis Aşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut: Dâri Sâdir, 1992, II, 1005-6; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut: Dâri'l-İlm, 2002, IV, 78; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn ve Terâcîmu'l-Musanîfîn*, Beyrut: Dâri İhyâi Tûrâsî'l-Arabiyye, 1957, II, 234; Hilal Görgün, "Şerkâvî", *DİA*, XXXIX, 11-13.

18 Cebertî, *a.g.e.*, II, 166-168; Zirikli, *a.g.e.*, IV, 78; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 234; Görgün, *a.g.m.*, XXXIX, 12.

19 Cebertî, *a.g.e.*, VII, 256.

20 Görgün, *a.g.m.*, XXXIX, 12.

21 Görgün, *a.g.m.*, XXXIX, 12.

22 Zirikli, *a.g.e.*, I, 71.

23 Zirikli, *a.g.e.*, VII, 105.

24 Zirikli, *a.g.e.*, II, 239.

mesi için elinden gelen çabayı gösterdi. Napolyon'la zaman zaman anlaşmazlığa düşse de genellikle O'nun Mısır işgaline karşı pozitif bir tavır takındı. Bunu gören Avrupalılar, O'nun siyaset anlayışı ve ilmi derinliği hakkında birçok şey kaleme aldılar. Ancak O'nun Fransızlar ile kurduğu bu olumlu temas halk tarafından tepkiye neden oldu ve halk O'ndan uzaklaştı.²⁵

1208/1793'te Ezher şeyhi Ahmed el-Arûsî vefat ettiğinde, Şerkâvî Ezher'in şeyhi olarak seçildi ve bu görevinde uzun süre kaldı.²⁶ Abdullah eş-Şerkâvî, hicri 1227 (:1812) yılında, Şevval ayının Perşembe günü vefât etti ve Nâsirîyye'de defnedildi.²⁷

1. 2. Eserleri

Şerkâvî, yirmiye yakın eser kaleme almıştır. Bu eserler; Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, akaid, hadis, tabakat/terâcim ve tasavvuf ile ilgilidir. Söz konusu eserler şunlardır:

- *et-Tuhfetu'l-Behiyye fî Tabakâti's-Şafîyye*
- *el-Akâidu'l-Meşrikiyye fî İlmî't-Tevhîd*
- *el-Cevâhiru's-Seniyye fî Şerhi'l-Akâidi'l-Meşrikiyye*
- *Haşîyyetu's-Şerkâvî ala Kitabi't-Tahrîr*
- *Haşîyye ala Şerhi'l-Hüdhüdi ala Ümmi'l-Berâhîn*
- *Şerhu Hükmî İbn Ataillah es-Sıkenderî*
- *Risâle fî Lâ İlähe İllallah*
- *Risâle fî Me'seleti Üsûliyye fî Cem'i'l-Cevâmi'*
- *Şerhu Risâleti Abdîfettah el-Adilî fî'l-Akâid*
- *Şerhu Muhtasar fî'l-Akâid ve'l-Fıkh ve't-Tasavvuf*
- *Şerhu'l-Hükm ve'l-Vesâya el-Kürdiyye fî't-Tasavvuf*
- *Şerhu Virdu's-Seher li'l-Bekrî*
- *Muhtasar Muğni'l-Lebib li'bni Hişâm*
- *Fethu'l-Mübdî Şerhu Muhtasari'z-Zebîdi fî'l-Hadis*
- *Tuhfetu'n-Nazirîn*.²⁸

2. Şerkâvî'nin "Risâle fî İ'râbi Lâ İlähe İllallah" Adlı Eseri

2. 1. Risâlenin Şerkâvî'ye Aidiyeti

Şerkâvî; dil, tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden biri de, dil ve kelam konularının içiçe işlendiği "Risâle

25 Süleyman Rasd el-Hanefî ez-Zeyyatî, *Kenzü'l-Cevher fî Târîhi'l-Ezher*, yy., t.y., s. 184-192; Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

26 Ceberti, a.g.e., II, 166-168; Zirikli, a.g.e., IV, 78; Kehhâle, a.g.e., II, 234; Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

27 Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

28 Ceberti, a.g.e., II, 166-168; Baytar, a.g.e., II, 1006; Zirikli, a.g.e., IV, 78; Kehhâle, a.g.e., II, 234; Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

fî İrâbî Lâ İlâhe İllallah" adlı eserdir. Bu eserin Şerkâvî'ye aidiyeti hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Zira elde edilen yazma nüshaların kapaklarında ve giriş kısımlarında eserin Şerkâvî'ye ait olduğu kaydı bulunmaktadır. Ancak risâlenin isminde bir ihtilaf söz konusudur. Şerkâvî, risâlenin mukaddime kısmında bu eseri, "*Risâle fî Beyânî'l-İrâb ve'l-İstisnâ fî Lâ İlâhe İllallah*" olarak isimlendirmektedir. Bununla birlikte Şerkâvî'den bahseden terâcim kitaplarında eserin, "*Risâle fî lâ ilâhe illallah*" olarak zikredildiği görülmektedir.²⁹

2. 2. Risâlenin Tanıtımı

Şerkâvî'nin, "*Risâle fî Lâ İlâhe İllallah*" adlı eseri, kelime-i tevhiden bahsetmektedir. Eser; akide, nahiv ve sarf konuları harmanlanarak kaleme alınmıştır. Eserde, iki temel konu ele alınmaktadır: İrâbın beyanı ve İstisnâ. Müellif, eserin giriş kısmında şöyle demektedir: "Bu kelimeleri lâ ilâhe illallah'taki irâbın ve istisnânın beyanı için yazdım."³⁰ Ayrıca müellif bu eserde aşağıdaki konuları ele almaktadır:

- Cinsini nefyeden *z*'nin beyânı; *z*'nin ismi üzerindeki ihtilaflar ile bu ismin mebnî mi mu'rab mı olduğu hususundaki tartışmalar.

- *z*'nin irâbı üzerine yapılan tartışmalar. Bu tartışmalar cümlede bulunan "mukadder haber" çerçevesinde gelişmektedir. Söz konusu cümlede bulunan mukadder haber, *z*'nin, ismi ile birlikte oluşturmuş olduğu mübtedânın mukadder haberi mi yoksa sadece cinsini nefyeden *z* edatının mukadder haberi mi? hususu üzerindeki yorumlar.

- Lafza-i celâlin irâbı hakkında yapılan tartışmalar. Bu ise iki şekilde ele alınmaktadır: a) Lafza-i celâlin mansubiyeti üzerinde yapılan tartışmalar ki, iki şekilde mansub olabileceği görüşü mevcuttur. b) Lafza-i celâlin merfu'iyeti üzerinde yapılan tartışmalar ki, bu son görüşe göre lafza-i celâl beş şekilde merfû olmaktadır.

- "*z*" istisnâ edatının çeşitleri üzerine yapılan tartışmalar.

- Şafii ve Hanefî âlimleri arasında cereyan eden tartışmalar. Bu tartışmalar kelâmî tartışmalar olup, ulûhiyyetin Allah'a has olduğu hususunun "*örfi* mi yoksa *vad'i* mi?" olduğu sorusu çerçevesinde gelişmektedir.

- Risâlenin son kısmında ise, özellikle Şafii âlimleri arasında cereyan eden bir tartışmaya değinilmektedir. Bu tartışma, kelime-i tevhiddeki *delalet-i vad'iyyenin* Allah'ın ispatındaki keyfiyeti hakkındadır. Bu çerçevede bu delaletin "*mantûkîlik*" veya "*mefhûmîlik*" hususu ele alınmaktadır.³¹

29 Görgün, a.g.m., XXXIX, 12.

30 Şerkâvî, varak: 2.

31 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bedruddin Muhammed b. Bahaeddin b. Abdullah eş-Şafii ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-Muhit fî Usûli'l-Fıkıh*, Kuveyt: Dârü's-Safve, 1992, IV, 7-55.

2. 3. Risâlenin Yazma Nüshaları

Risâle tahkik edilirken aşağıda nitelikleri verilen iki yazmadan yararlanılmıştır:

1. Nüsha: Esas nüsha olarak kabul edilen 1. nüsha, Filistin Necâh el-Vataniyye Üniversitesi yazma eserler kütüphanesinde 1991/511 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın temel nüsha olarak kabul edilmesinin nedeni, açık ve okunaklı olmasıdır. Ahmet Besîsü el-Garbî el-Hanefî'nin istinsâh ettiği risâle 20x14.5 cm. ebatlarında olup 24 satırlık 9 varaktan oluşmaktadır.

2. Nüsha: Bu nüsha, Riyad Melik Suud Üniversitesi yazma eser koleksiyonunda 415 numarada kayıtlıdır. Risâle, Abdullah b. İdris tarafından istinsâh edilmiş olup okunaklıdır. Risâle 15x21.5 cm. boyutlarındadır. 21 satırlık 10 varaktan oluşmaktadır.

2. 3. 1. Risâlenin Kaynakları

Şerkâvî, eserini kaleme alırken daha çok sarf, nahiv, tefsir, belagat, meanî, hadis ve akide gibi alanlarda yazılan eserlerden yararlanmıştır. Bu kaynaklardan edindiği bilgileri mezcetmiş ve yeni bir yorum ortaya koymuştur. Şerkâvî, özellikle cinsini nefyedenden "لَا" edatı ve "لَا" istinsâ edatı hakkında geniş bilgi veren kaynakları seçmiştir. Ayrıca Nazirü'l-Ceyş'in³² *Şerhü't-Teshîl* adlı eseri ile el-Muktarah el-Ezdî'nin³³, *el-Esrârü'l-Aklyyye fî'l-Kelimâti'n-Nebeviyye* adlı eserinden fazlasıyla yararlanmıştır. İsimleri zikredilen son iki âlim, eserlerinde istinsânın çeşitleri ile ilgili olarak geniş bilgi vermektedirler. Bu da Şerkâvî'nin onları kaynak olarak seçmesinde yeterli neden olmuştur.

Ayrıca kelime-i tevhiddeki لَا istinsâ edatının değişik yönleri üzerinde yapılan yorumlara da değinen Şerkâvî; nefyül-cins, mübteda-haber... gibi tartışma konusu olan mevzularda da Sibeveyhî (ö. 194/809), İbn Malik (ö. 672/1273) ve İbn Hişam (ö. 761/1360) gibi dil âlimlerine müracaat etmiştir. Bu konuda Şerkâvî, ayrıca şu âlimlerden de yararlanmıştır: el-Bakillânî (ö. 403/1013), Ebû Hanife (ö. 150/767), İmam Şafî (ö. 204/820), Ebü'l-Hasan b. el-Kattân (ö. 415/1024), Zekeriyya el-Ensârî (ö. 926/1520), Sa'd et-Teftâzânî (ö. 791/1389), İbn Dakîk el-İyd (ö. 734/1334), Kemâl b. el-Hemmâm (ö. 861/1457), es-Sîrâfî (ö. 979/863), Râzî (ö. 606/1209), Ebû İshâk Şîrâzî (ö. 476/1083), Bermâvî (ö. 831/1428), Karâfî (ö. 684/1285), el-Celâl el-Mahallî (ö. 864/1459), İbn es-Subkî (ö. 771/1369), Abdullah el-Hebtî (ö. 963/1556), Muhammed el-Yestîni (ö. 959/1552)...

2. 3. 2. "Lâ İlâhe İllallah'ın İ'râbî" Üzerine Yazılan Eserler

Kelime-i tevhidin i'râbî üzerine birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin bir

32 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl*, thk. Ali Muhammed Fahir vd., Kahire: Dârü'l-İslam, 2007, s. 24.

33 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 256.

kısmı, ilgili kitapların konu ile alakalı bölümlerinde kaleme alınmışken bir kısmı da müstakil eser olarak kaleme alınmıştır. Tefsir ve akaid kitaplarında kelime-i tevhid ile ilgili ayetler yorumlanırken söz konusu cümlenin i'rabına rastlamak mümkündür. Ayrıca Arapça dil bilgisi kitaplarında, cinsini nefyeden edat veya istisnâ başlıkları altında da kelime-i tevhidin i'rabı ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

Kelime-i tevhidin i'rabı hususunda öncü olarak nitelendirilebilecek âlimler mevcuttur. Bu âlimler kelime-i tevhidin i'rabı ile ilgili olarak müstakil eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerden Nâziru'l-Ceyş olarak tanınan ünlü âlim Muhibuddin Muhammed b. Yusuf b. Ahmed (ö. 778/1376-1377)'in *Temhîdü'l-Kavâid* adlı eseri, Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690)'nin *İnbâhu'l-Enbâh fî Tahkik-i İ'râb-ı Lâ İlähe İllallah* adlı eseri ve Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Kûfevî (ö. 1094/1683)'nin *el-Külliyat* adlı eseri kayda değer eserlerdir. Daha sonra âlimler, bu çalışmalarını da örnek alarak kelime-i tevhidin i'rabı hususunda eserler kaleme almışlardır.³⁴

2. 3. 3. Risâlenin Tahlil ve Değerlendirmesi:

Şerkâvî'nin kelime-i tevhid'in i'rabı ve söz dizimi hakkında kaleme aldığı "*Risâle fî İ'râb-ı Lâ İlähe İllallah*" adlı eserinin muhtevası özetle aşağıdaki gibidir:

Arap dil bilimcilerinin çoğunluğuna göre "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" cümlesinde geçen "لا" edatı, cinsini nefyeden edattır. "إله" kelimesi ise bu edatın ismidir ve ikisi yani edat ve ismi fetha üzere mebnidir. Bu mebniyetin sebebi iki şekilde izah edilmektedir:

a) Zikredilen söz öbeği "من" harf-i cerrinin anlamını taşımaktadır. Şöyle ki: "هَلْ مِنْ آتَوْ؟" sorusunu soran birisine, "لَا مِنْ إِي" yani "لا إله" cevabı verilir. Böylece Allah Teâlâ dışındaki bütün ilahlar nefyedilir. Buna göre söz konusu olan söz öbeği "من" harf-i cerrinin manasını tazammun etmektedir.

b) Ya da bu söz öbeği, yani "لَا إِلَهَ", "خَمْسَةَ عَشَرَ" terkibi gibi fetha üzere mebnidir

34 Bu konuda yazılmış bazı eserler şunlardır: *Risâle fî İ'râbî Lâ İlähe İllallah*, Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemaşerî (ö. 538/1143/1144). thk., Behice el-Hasenî, Mecelle el-Mecma'î'l-İlmi el-İrâkî, 15, yıl: 1967.; *el-Merkât fî İ'râb-ı Lâ İlähe İllallah*, İbn Sâîğ (Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman ez-Zumrûdî) (ö. 776/1374/1375). Tahkik: Hasan Musa eş-Şair, Dârü'l-Ammar, Ürdün 2002.; *Me'nâ Lâ İlähe İllallah*, Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/1391-1392). Tahkik: Ali Muhyiddin Ali Karadağı, Dârü'l-İtisâm, Beyrut 1982.; *et-Tecrid fî İ'râb-ı Kelimeti't-Tevhîd ve mâ Yete'alleku bi Me'nâhâ mine't-Temcid*, Nuredin Ali b. Sultan b. Muhammed el-Herevî el-Kârî (ö. 1014/1605). Tahkik: Muhammed Ahmed el-Amrûsî, Mecelle Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslamiyye, yıl: 1988.; *Ucâletu Zevî'l-İntibâh bi Tahkik-i İ'râb-ı Lâ İlähe İllallah*, Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690). Tahkik: Salih b. İbrahim el-Ferrâc, Mecelletud-De'r'iyye, sayı: 47-48, Riyad 2009.; *İnbâhu'l-Enbâh fî Tahkik-i İ'râb-ı Lâ İlähe İllallah*, Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690). Tahkik: Ahmet Gemi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2013.; *Risâle fî İ'râbî Lâ İlähe İllallah*, Celaluddin ed-Devvânî (ö. 830/1427). Tahkik: Ahmet Gemi, Ebü Abdillâh Celâluddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî ve "Risâle Fî İ'râbî Lâ İlähe İllallah" Adlı Eseri, Ekev Akademisi, Yıl: 18, sayı: 58, Erzurum 2014.; *Ucâle fî İ'râb-ı Lâ İlähe İllallah*, Burhanuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690). Tahkik: Ahmet Gemi, İbrahim Kûrânî'nin "Ucâle fî İ'râbî Lâ İlähe İllallah" Adlı Eseri, Ekev Akademisi, Yıl: 19, sayı: 62, Erzurum 2015.

ve son harflerin harekesi değişmez. Bilindiği gibi Arapçada 11'den 19'a kadarki sayılar fetha üzere mebnidirler ve son harflerinin harekeleri hiçbir şekilde değişmez.

Bununla birlikte "إله" kelimesinin son harfi olan "he" harfi aslında tenvinlidir (لا إلهًا). Bu kelimenin başına nefiy edatı olan "لا" geldiği için "he" harfindeki tenvinin kalktığını söylemekte yarar vardır.³⁵

Söz öbeği olarak da "لا إله" terkibi ele alındığında; bu terkip ibtidâ konumunda olduğu için merfûdur ve konum (:vaz'en) itibariyle mübtedâdır. Ayrıca bu terkinin mukadder haber olduğunu iddia eden âlimler bulunmaktadır. Bu âlimlerin başında Sibeveyhî (ö. 180/796) gelmektedir. Sibeveyhî'ye göre bu cümlenin başındaki "لا"nın kendisinden sonra gelen kelimeye herhangi bir etkisi yoktur. Ahfeş (ö. 215/830) ise bunun aksini savunmaktadır. Bu terkinin, konum itibariyle merfû olması; bir başka deyişle, mübtedâ ve ma'rife olması problem doğurmaktadır. Çünkü böylece bu terkip, lafzî amillerden arındırılmış bir isim grubunu veya nefiy ve istifhama dayanmış bir sıfat durumunu ifade etmektedir. Hâlbuki bu terkip, söz konusu iki durumdan da uzaktır.³⁶

"لا إله" terkibi "خمسة عشر" gibi mürekkep, mücerred ve birbirinden ayrılmayan iki kelimedir. "عندي خمسة عشر" cümlesinde "خمسة عشر" terkibi mübtedâ ve ref' konumunda olduğu halde, kelimelerin sonunda herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. Bazı dil bilimciler yukarıdaki cümlede bulunan "عندي" terkibi (:mübteda-i muahhar) nasıl ki kendisinden sonra gelen kelimelere herhangi bir etkide bulunmamış ise "لا إله"deki "لا" da kendisinden sonraki kelimeye etki etmez demişlerdir. Zira "إله" lafzı ref' mahallinde ve mübtedâdır.³⁷

"لا إله إلا الله" cümlesinde bulunan "الله" lafzına gelince, bu lafız çoğunlukla merfû olarak kabul edilir. Kur'an-ı Kerim'de de böyle geçmektedir. Ancak söz konusu lafız, meftuh/üstünlü de okunabilir. Lafzullahın ref' olarak okunabileceğini iddia eden beş temel görüş vardır.³⁸ Bunlardan ikisi muteber iken geri kalan diğer üç görüşe itimat edilmez. İtimat edilmeyen son üç görüşü savunanlar; Nazirü'l-Ceyş, İbn Saiğ, el-Kârî ve bunlara tabi olan âlimlerdir. Söz konusu iki muteber görüşe göre lafzullahın bu cümledeki konumu şu şekildedir:³⁹

1. "الله" lafzı bedel'dir. Bu görüş meşhurdur. Buradaki bedel, cümledeki mukadder haber olan müstetir (:gizli) zamirden bedeldir veyahut "إله" lafzının bedelidir. Bu iki durumda da âmil, mukadder olarak görülmüştür.⁴⁰

35 Nazirü'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, thk. Ali Muhammed Fahir vd., Mısır: Dârü's-Selam, III, 1433; ez-Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an ve İrâbîh*, thk. Abdülcelil Abduh Şibli, Beyrut: Alemül-Kütüb, 1988, I, 336.

36 Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü'l-Teshîl*, II, 55-56.

37 Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Beyrut: Darü'l-Cil, II, 275.

38 Bu konuda geniş bilgi için bkz. en-Nehâs, *İrâbü'l-Kur'an*, thk. Şeyh Halid el-Elî, Beyrut: Dârü'l-Marife, 2008, s. 138; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, I, 336; el-İstrâbâzî, *Şerhü'l-Radiy ala'l-Kafiye*, tsh. ve tlk. Yusuf Hasan Ömer, Bingazi: Menşûrat Camiati Kazyunus, 1996, II, 115.

39 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, *Müğni'l-Lebib*, II, 657; Kûrânî, *İnbâh*, s.78 vd.

40 Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü'l-Teshîl*, II, 285.

2. "الله" lafzı haber'dir. Lafzullah'ın haber olduğunu iddia edenler, eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu eleştirileri yöneltenlere göre, söz konusu olan haber ancak üç şekilde meydana gelmektedir.⁴¹ Buna göre;

a. Bu cümlede "لا"nın haberi olan "الله" lafzı, marifedir. Fakat şu bir gerçek ki "لا" edatı marife isimlerde amel etmeyip sadece nekra isimlerde amel etmektedir.

b. Cümledeki lafzullah (الله) müstesnâdır. Hâlbuki buradaki müstesnânın, "müstenâ minh" olan "إله" kelimesine "müstesnâ" olması mümkün değildir.

c. "لا"nın ismi olan "إله" kelimesi *âmm*, ism-i azam olan "الله" lafzı ise *hâss*tır. Halbuki *hâss* bir kelime *âmm* bir kelimeye haber olamaz.⁴²

Geri kalan diğer üç görüşe gelince, bunlar da şu şekilde izah edilebilir:⁴³

1. "إلا" istisnâ edatı değil, "غير" anlamına gelen bir kelimedir ve bu kelime ism-i azam ile birlikte (*:mahal itibarıyla*) "لا"nın ismine sıfattır. Takdiri ise şöyledir: "إله لا غير الله في الوجود". Bu görüşe göre "إلا", harf suretinde olduğu için; i'rabı kendisinden sonra ortaya çıkan bir *isimdir*.⁴⁴

2. "لا إله" terkip olarak haber konumundadır. "إلا الله" ise mübtedâ konumundadır. Buna göre cümle şu şekildedir: "الله إله" (*:Allah ilahtır*). Daha sonra haber öne alınmış, başına "لا" edatı konmuş ve mübtedâ da sona çekilerek, "hasr" ifade etsin diye "إلا"ya bitiştirilmiştir. Bu şekilde "mübtedâ-i muahhar", "haber-i mukaddem" durumu ortaya çıkmıştır. Bunu gerektiren şey ise; mübtedânın marife, haberin ise nekra olması gereğidir.⁴⁵

3. Bu terkipteki isim, "إله" kelimesi sebebiyle merfûdur. Çünkü buradaki "إلهاً" kelimesi "إله" den türetilen "مألوهاً" yani "عَبَدَ" anlamındadır ve nâib-i fail olduğu için merfû olması gerekmektedir. Bu görüşe karşı gelenlere göre "إلهاً" kelimesi sarîh bir vasıfla vasıflandırılmadığı için âmil olamamaktadır. Bazı nahivciler, buradaki tenvinin varlığı ve yokluğu arasında bir fark görmemişlerdir. Buna karşın "لا إله إلا الله" cümlesindeki "إله" kelimesinin "إلهاً" şeklinde, tenvinli olarak okunmayı caiz gören kimse bilinmemektedir.⁴⁶

Kelime-i tevhiddeki lafzullah'ın üstün okunabileceğini söyleyen iki görüş mevcuttur. Buna göre;⁴⁷

1. "لا"nın isminden bedel, mukadder haber olan zamirin istisnâsı. Zira bu istisnâ marifedir ancak daha önce de vurgulandığı gibi "لا", ancak nekra isimlerde amel edebilir.

41 Nazirü'l-Ceyş, a.g.e., III, 1430.

42 Nazirü'l-Ceyş, a.g.e., III, 1431.

43 Nazirü'l-Ceyş, a.g.e., III, 1431.

44 Kûrânî, *İnbâh*, s. 158 vd.

45 Kûrânî, a.g.e., s. 131 vd.

46 Nazirü'l-Ceyş, a.g.e., III, 143r; ez-Zeccâc, a.g.e., I, 336; Kûrânî, *İnbâh*, s. 80, 89, 91, 92, 190.

47 ez-Zeccâc, a.g.e., I, 336; Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl*, III, 1433-4.

2. "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" terkihi "لَا"nın ismine sıfat yapılmak suretiyle elde edilen terkip sonucu, lafzullah üstün okunabilir.

Kelime-i tevhiddeki "لَا" (:*istisnâ*) hususuna gelince, bu konuda da görüş ayrılıkları mevcuttur. Buna göre bazı bilginler, buradaki istisnânın *munkatî* istisnâ olduğunu iddia ederken diğer bazıları bu istisnânın *münfasıl* istisnâ olduğunu iddia etmişlerdir. Üçüncü bir görüşe göre de buradaki istisnâ, ne *munkatî* istisnâdır ne de *münfasıl* istisnâdır.⁴⁸

Bu konu ile ilgili olarak Abdullah el-Hebtî (ö. 963/1556) ile Muhammed el-Yestîni (ö. 959/1552) arasında aşağıdaki tartışma yaşanmıştır:

Abdullah el-Hebtî, "kelime-i tevhiddeki nefiy, yokluk (:*âdem*) konumunda olan bâtil bir ilâh ile ilgilidir", diyerek "لَا رَبَّ فِيهِ" ayetini şahit göstermekte ve Kur'an'da şüphe olduğunu ileri süren bir şüphecinin, bu şüphesinin "yokluk/âdem" konumunda olduğunu söyler. Zira Kur'an'da şüpheye yer yoktur. Bu argümanı ileri süren Hebtî, kelime-i tevhidde bulunan istisnânın, *munkatî* istisnâ olduğunu vurgulayarak cümledeki istisnânın batınî değil, bilakis zahirî olduğunu söyler.⁴⁹

Buna karşılık Muhammed el-Yestîni ise şu argümanları ileri sürmektedir: Kelime-i tevhiddeki nefiy; putlara, güneş ve aya ibadet eden kişinin itikadınca hak ma'bud olarak görülen ilâha delalet eder. İbadet edilen bu batıl ma'bud, mü'min için "vücûd-u haricî"de de "vücûd-u zihnî"de de batıldır. Buna karşılık kâfir için bu ilâh, "vücûd-u haricî"de de "vücûd-u zihnî"de de hak ilâh telakki edilir. Böylece ifade edilmesi ve anlaşılması gereken şudur: "Allah'tan başka gerçek ma'bûd yoktur." Bu durumda, "جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا" cümlesinde olduğu gibi -her ne kadar buradaki müstesnâ, müstesnâ minh'in hükmünden hariçse de- burada müttasıl istisnâ mevcuttur.

es-Sîrâfî (ö. 979/1572)'nin de aralarında bulunduğu bir grup dil bilimci, "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ"nin mübtedâ, haberinin de mahzûf olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu âlimlere göre cümledeki "إِلَّا" edatı "ولكن" anlamında kullanılmıştır. Bu durumda kelime-i tevhidin açılımı şu şekilde olmaktadır: "لَا إِلَهَ مَعْبُودٌ بِحَقِّ وَلَكِنَّ اللَّهَ مَعْبُودٌ بِحَقِّ".⁵⁰

Bazı dil bilimciler⁵¹ kelime-i tevhiddeki "لَا" istisnâ edatının, müstakil/bağımsız olduğunu ve bu edatın ne "müttasıl" ne de "münfasıl" olarak ifade edilebileceğini söylemişlerdir. Bu iddiada bulunanlar; cümledeki müstesnânın, *müstesna minhin* bir cüz'ü olduğu fikri ortaya çıkmasını diye çaba göstermişlerdir. Buna göre, şayet istisna-i müttasıl olduğu söylenirse, *müstesna minhin* bir cins olması gerekir, ta ki "اللَّهُ" lafzı oradan çıkabilsin ve bu cinsin mürekkebi bir nev'i veya bir parçası olabilsin. Bu iddia itikaden problemlidir ve muhal bir iddiadır. Aynen

48 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kûrânî, "Yedinci Mebhas", *İnbâh*, s. 121 vd.

49 Hebtî'nin bu konudaki görüşü için risalenin Arapça kısmına bkz.

50 Sîrâfî'nin bu konudaki görüşüne rastlayamadık.

51 Bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Karâfî, *el-İstiğnâ fi'l-İstisnâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1986, s. 465.

bunun gibi; şayet bu edat istisna-i münkatı' olarak kabul edilirse, bu durumda da herhangi bir ilâhın kabulü söz konusu olamaz. Bu iddia da kabul edilemez ve batıl bir iddiadır. Ancak bu kelimeye bedeliyet yönü ile bakılır ve "الله" lafzının "bedelü bâ'din" yani müstesna minhten bâ'd olduğunu söylemek caizdir. Bu konuda Ebu Hanife de kelime-i tevhiddeki "إِلَٰه" edatının ihraç, müstenanın da muhrec olduğunu söylemektedir.⁵² Örneğin: "قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدٌ" cümlesi ele alındığında iki durum ortaya çıkmaktadır: fiil/eylem ve hüküm. Buna göre buradaki müstesna, fiilden mi yoksa hükümden mi çıkarılır? hususunda âlimler arasında ihtilaf çıkmıştır. İmam Şafî ve diğer birçok dil bilimciye göre buradaki müstesnâ "القيام"/fiilden çıkmıştır. Ayrıca bu âlimler şu usûl kaidesine göre hareket etmişlerdir: "Nefiyden istisna ispattır ve ispattan istisna nefiydir." Bu konuda Ebû Hanife ise, müstesnanın hükümden çıkarıldığını söylemektedir.⁵³

el-Muktarah (ö. 1215/1800)'in de aralarında bulunduğu bir grup âlim kelime-i tevhiddeki "لَا"nın nefyü'l-cins olmadığını söylemektedirler. Buna göre; "لَا" harfi, nefyü'l-cins olarak kabul edilirse, bu durumda kelime-i tevhidin telaffuzu esnasında hem kâfir hem de Müslüman olmak icab eder ki bu durumda söz konusu kelimenin zikredildiği bütün zamanlarda bu tenakuz meydana gelir. Yani kelime-i tevhidi söyleyen birisinin aynı anda "لَا إِلَهَ" (:ilâh yoktur) dediği için kâfir, çünkü bu durumda "لَا" edatı nefiy ifade etmektedir; "إِلَّا اللَّهُ" (:ancak Allah/Allah'tan başka) dediği için de mü'min olması gerekmektedir. Bu tenakuzun giderilmesi için "لَا" edatının nefyü'l-cins olmadığını söylemek gerekmektedir.⁵⁴

Kelime-i tevhide kasr ve hasr yönleri ile de bakmak gerekir. Bu cümlede hem kasr-ı ifrâd, hem kasr-ı ta'yîn hem de kasr-ı kalb⁵⁵ yönleri bulunmaktadır. Bu bağlamda söz konusu cümle anlamlandırıldığında "Allah'tan başka ilah olmadığını ve gerçek ma'bûdun Allah olduğunu" gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Abdullah b. Hicâzî b. İbrahim Şerkâvî, İslam âleminin tanınmış simalarından olup farklı alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden birisi "Risale fî i'râbi Lâ İlâhe İllallah" adlı eseridir. Bu eser ayrıca müellif tarafından "Risâle fî Beyâni'l-İrâb ve'l-İstisnâ fî Lâ İlâhe İllallah" olarak da adlandırılmıştır. Bu risalede Şerkâvî, kelime-i tevhidin söz dizimi üzerinde açıklamalarda bulunduktan sonra, cümlede geçen kelimelerin tasrihi/çekimi üzerinde de görüş beyan etmiştir. Şerkâvî, bu eserinde ayrıca konunun anlaşılması için kelimeleri ilmi veya İslam felsefe-

52 Karâfi, a.g.e., s. 452.

53 Üzikân, *el-İstisnâ İnde'l-Usûliyyin*, s. 155-156; Karâfi, a.g.e., s. 454.

54 Konunun geniş tartışması için bkz. Muzaffar b. Abdullah el-Muktarah, *el-Esrârü'l-Aklyyye*, thk. Nizar Hammadi, 2009, s. 40-44.

55 Kasr ve hasr hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh Usamuddin el-Hanefî, *el-Atvel*, I, 533 vd.; Çögenli, a.g.e., s. 51 vd.

sinden de yararlanmış bulunmaktadır. Bu yönü ile söz konusu eser hem Arap dili açısından hem de İslam felsefesi açısından önem arz etmektedir.

Risâle, kelime-i tevhidin î'râbı üzerine yapılan tartışmalar esas alınarak hazırlanmıştır. Bu tartışmalar kelime-i tevhidin kabul veya reddi çerçevesinde gelişmemiş olup söz konusu cümlede bulunan kelimelerin birbirleri ile olan irtibatları çerçevesinde gelişmiştir. Müellif bu tartışmaları değerlendirdikten sonra ilmî olarak tercih görüşü benimsemiştir. Bu yönü ile bakıldığında risâle, konu üzerindeki farklı görüşleri ihtiva eden bir eser niteliğini taşımaktadır.

Şerkâvî risalede, kelime-i tevhidin klasik olarak bilinen î'râbının dışında; konu ile alakalı olduğu için bedel ve bedelin çeşitleri, isim-sıfat, mübteda-haber... gibi î'râb çeşitlerine de yer vermiştir. Ayrıca risâlede, İslam âlimlerinin kelime-i tevhidin anlamı üzerinde değil, söz dizimi üzerinde ihtilaf halinde olduğu vurgulanmaktadır.

رسالة في إعراب لا إله إلا الله للشيخ عبد الله الشرقاوي

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، وَبِهِ نَسْتَعِينُ.

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ. **أَمَّا بَعْدُ:** فَيَقُولُ كَثِيرُ الْمَسَاوِي عَبْدِ اللَّهِ بْنُ حِجَازِي الشَّرْقَاوِي: هَذِهِ كَلِمَاتٌ وَضَعْتُهَا لِبَيَانِ الْإِعْرَابِ وَالْإِسْتِثْنَاءِ فِي "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" عَلَى وَجْهِ مُخْتَصِرٍ سَأَلْنِي بَعْضٌ فِي ذَلِكَ -بَعْضُ الْأَفَاضِلِ - أَصْلَحَ اللَّهُ لِي وَلَهُمُ الْأَحْوَالُ. آمِينَ .

إِعْلَمَ أَنَّ "لَا" نَافِيَةٌ لِلْجِنْسِ. وَ"إِلَهٌ" اسْمُهَا مَبْنِيٌّ مَعَهَا عَلَى الْمُشْهُورِ إِمَّا لِيَتَضَمَّنِيهِ مَعْنَى "مِنْ" إِذِ التَّقْدِيرُ: "لَا مِنْ إِلَهٍ". لِأَنَّ هَذَا وَاقِعٌ فِي جَوَابِ سُؤَالَ سَائِلٍ سَأَلَ فَقَالَ: هَلْ مِنْ إِلَهٍ؟ فَقَالَ: "لَا إِلَهَ". أَيْ: "لَا مِنْ إِلَهٍ". وَلِهَذَا كَانَ نَصًّا فِي الْعَمُومِ كَأَنَّهُ نَفْيٌ كُلُّ إِلَهٍ غَيْرُهُ تَعَالَى أَوْ لِيَتَرَكَّبَ مَعَهَا تَرْكِبٌ "خَمْسَةَ عَشَرَ". وَقِيلَ: إِنَّهُ مُعَرَّبٌ مَنْصُوبٌ بِهَا وَحُذِفَ تَنْوِينُهُ تَخْفِيفًا؛ وَرَدَّ بِأَنَّ الْأِسْمَ الْمَطْوُولَ أَوْلَى بِالتَّخْفِيفِ مَعَ أَنَّهُ مُنَوَّنٌ؛ وَإِذَا بَنَيْنَا عَلَى الْمُشْهُورِ

وَهُوَ الْبَيِّنَاءُ. فَمَوْضِعُ الْأِسْمِ نُصِبَ بِ—— "لَا" الْعَامِلَةِ عَمَلِ "إِنَّ" وَالْمَجْمُوعِ مِنْ "لَا إِلَهَ" فِي مَوْضِعِ رَفْعٍ بِالْإِبْتِدَاءِ. وَالْخَبْرُ الْمُقَدَّرُ. هُوَ لِهَذَا الْمُبْتَدَأِ وَلَمْ تَعْمَلْ فِيهِ "لَا" عِنْدَ سَبَبِوَيْهِ؛ وَقَالَ الْأَخْفَشُ: هِيَ الْعَامِلَةُ فِيهِ.

وَاسْتَشْكَلَ جَعَلَ مَجْمُوعَ الْكَلِمَتَيْنِ مَعًا فِي مَحَلِّ رَفْعٍ بِالْإِبْتِدَاءِ بِأَنَّ تَعْرِيفَ الْمُبْتَدَأِ غَيْرُ صَادِقٍ عَلَى ذَلِكَ؛ إِذْ هُوَ اسْمٌ مُجَرَّدٌ عَنِ الْعَوَامِلِ اللَّفْظِيَّةِ غَيْرِ الرَّائِدَةِ أَوْ صِفَةٍ مُعْتَمَدَةٍ عَلَى نَفْيٍ أَوْ اسْتِفْهَامٍ. وَلَيْسَ مَجْمُوعُ "لَا إِلَهَ" اسْمًا مُجَرَّدًا وَلَا صِفَةً مُعْتَمَدَةً.

وَرَدَّ بِأَنَّ مَجْمُوعَ "لَا إِلَهَ" اسْمٌ مُجَرَّدٌ مُرَكَّبٌ مِنْ كَلِمَتَيْنِ كَم—— "خَمْسَةَ عَشَرَ" فِي قَوْلِكَ: عِنْدِي خَمْسَةَ عَشَرَ؛ وَحَقَّقَ بَعْضُهُمْ أَنَّ "لَا" لَا تَعْمَلُ فِي الْأِسْمِ كَالْخَبْرِ. فَالَّذِي فِي مَحَلِّ رَفْعٍ بِالْإِبْتِدَاءِ لَفْظُ "إِلَهٌ" كَالْمَجْمُوعِ. وَعَلَيْهِ فَلَا إِشْكَالَ.

وَإِنَّ الْأِسْمَ الْمُعْظَمَ يُرْفَعُ وَهُوَ الْكَثِيرُ وَلَمْ يَأْتِ فِي الْقُرْآنِ الْعَزِيزِ غَيْرُهُ. وَقَدْ يُنْصَبُ. أَمَّا

- ١ هو عبد الله بن حجازي بن إبراهيم الشرقاوي (٥١١-٧٢٢١ هـ. / ٧٢٧١-٢١٨١ م.). فقيه. من علماء مصر. ولد في الطويلة (من قرى الشرقية بمصر) وتعلم في الأزهر. وولي مشيخته سنة ٨٠٢١ هـ. وصنف كتباً كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي، ٨٧/٤.
- ٢ هو عمرو بن عثمان بن قنبر سيبويه (أبو بشر). أديب. نحوي. مات سنة ١٩٧/٠٨١. راجع: معجم المؤلفين، ١/٨.
- ٣ هو سعيد بن مسعدة الجاشي بالولاء. المعروف بالأخفش الأوسط (أبو الحسن). نحوي. لغوي. عروضي. مات سنة ٣٨/٥١٢. راجع: معجم المؤلفين، ١٣٢/٤.

إِذَا رُفِعَ فَلَا أَهْوَالَ فِيهِ حَمْسَةٌ. مِنْهَا قَوْلَانِ مُعْتَبَرَانِ. وَثَلَاثَةٌ لَا مَعْوَلَ عَلَيْهَا. فَالْقَوْلَانِ الْمُعْتَبَرَانِ: أَنْ يَكُونَ رَفْعُهُ عَلَى الْبَدَلِيَّةِ. وَأَنْ يَكُونَ عَلَى الْخَبَرِيَّةِ. وَالْأَوَّلُ الْمَشْهُورُ وَعَلَيْهِ فَعِيلٌ إِنَّهُ بَدَلٌ مِنَ الضَّمِيرِ الْمُسْتَنْزِعِ فِي الْخَبَرِ الْمُقَدَّرِ: وَقِيلَ مِنْ اسْمِ "الَا" بِاعْتِبَارِ مَحَلِّهِ قَبْلَ دُخُولِهَا. وَالْأَوَّلُ أَوْلَى لِقُرْبِهِ وَلَا نَّ الْإِثْبَاعَ بِحَسَبِ اللَّفْظِ أَوْلَى مِنَ الْإِثْبَاعِ بِحَسَبِ الْمَحَلِّ. فَإِنْ قُلْتُمْ: لَفْظُ الضَّمِيرِ لَيْسَ مَرْفُوعًا وَإِنَّمَا مَحَلُّهُ الرَّفْعُ كَمَا أَنَّ مَحَلَّ الْعَامِلِ. فَإِنَّ الْعَامِلَ فِي الْخَبَرِ مَلْفُوظٌ وَهُوَ مَجْمُوعٌ "الَا" وَأَسْمَاهَا عِنْدَ سَيِّبَوَيْهِ أَوْ "إِلَا" فَقَطَّ عِنْدَ غَيْرِهِ. فَفِيهِ إِتْبَاعٌ مَحَلِّ تَلْفُظِهِ بِعَامِلِهِ. بِخِلَافِ مَا إِذَا كَانَ مَرْفُوعًا بِالْإِبْتِدَاءِ قَبْلَ دُخُولِ "الَا". فَإِنَّ عَامِلَهُ وَهُوَ الْإِبْتِدَاءُ قَدْ زَالَ بِوُجُودِ "الَا".

فَإِنْ قِيلَ: الضَّمِيرُ جُزْئِيٌّ لَا يَقْبَلُ الْإِسْتِرَاكَ حَتَّى يَشْمَلَ الْمُسْتَشْنَى وَهُوَ "اللَّهُ" فَيُخْرِجُ مِنْهُ. لِأَنَّ الضَّمِيرَ مَعْرِفَةٌ وَهِيَ مَا وُضِعَ لِنَسْبِيٍّ بَعَيْنِهِ فَهُوَ مَوْضُوعٌ لِمَعْنَى جُزْئِيٍّ كَالْمُخَاطَبِ الْمُتَعَبِّ فِي نَحْوِ: "أَنْتَ عَالِمٌ"; وَاللَّهُ الْوَضْعُ كُلِّيَّةٌ لِمُطْلَقِ مَخَاطَبِ بِنَاءٍ عَلَى مَا حَقَّقَهُ السَّيِّدُ.

أُحِبُّ بِأَنَّهُ وَإِنْ كَانَ ضَمِيرُ الْغَائِبِ جُزْئِيًّا وَضَعًا. لَكِنَّهُ يَكْتُرُ اسْتِعْمَالُهُ فِي الْكُلِّيَّاتِ. وَمَجَازًا إِذَا عَادَ إِلَى كُلِّيٍّ كَمَا قَالَهُ الْعِصَامُ^٤. أَمَّا إِذَا بَيَّنَّا الْمُتَقَدِّمِينَ مِنْ أَنَّ الضَّمِيرَ كُلِّيٌّ وَضَعًا وَاسْتِعْمَالًا. وَأَنَّ وَضَعَهُ وَضْعُ الْعَلِيمِ الْجُنْسِيِّ فَلَا إِشْكَالَ. وَاعْتَرَضَ كُلٌّ مِنْ قَوْلِي الْبَدَلِيَّةِ. أَمَّا الْأَوَّلُ فَبِأَنَّهُ يَكُونُ بَعْضٌ وَلَيْسَ نَمَّ رَابِطٌ يَرِيطُهُ بِالْمُبْدَلِ مِنْهُ وَيَأْنُ بَيْنَهُمَا مُخَالَفَةٌ. فَإِنَّ الْبَدَلَ مُوجِبٌ وَالْمُبْدَلَ مِنْهُ مَنْفِيٌّ.

وَأُحِبُّ عَنِ الْأَوَّلِ بِأَنَّ "إِلَا" وَمَا بَعْدَهَا مِنْ تَمَامِ الْكَلَامِ الْأَوَّلِ وَ"إِلَا" قَرِينَةٌ مُفْهِمَةٌ أَنَّ الثَّانِي قَدْ كَانَ يَتَنَاوَلُهُ الْأَوَّلُ. فَمَعْلُومٌ أَنَّهُ بَعْضُهُ فَلَا يَحْتَاجُ إِلَى رَابِطٍ; وَعَنِ الثَّانِي بِأَمْرَيْنِ: الْأَوَّلُ أَنَّهُ بَدَلٌ مِنَ الْأَوَّلِ بِاعْتِبَارِ عَمَلِ الْعَامِلِ. وَتَخَالَفُهَا فِي النَّفْيِ وَالْإِثْبَاتِ لَا يَمْتَنِعُ الْبَدَلِيَّةِ. لِأَنَّ قَاعِدَةَ الْبَدَلِ أَنْ يُجْعَلَ الْأَوَّلُ كَأَنَّهُ لَمْ يُذْكَرْ; وَالثَّانِي فِي مَوْضِعِهِ الثَّانِي أَنَّ الْبَدَلَ لَيْسَ هُوَ لَفْظُ "اللَّهُ" فَقَطَّ بَلْ هُوَ مَجْمُوعٌ "إِلَّا اللَّهُ" وَ"إِلَا" بِمَعْنَى "غَيْرٌ" كَأَنَّهُ قَالَ: "إِلَّا إِلَهَ غَيْرِ اللَّهِ" وَحِينَئِذٍ يَكُونُ الْبَدَلُ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ أَشْبَهَ بِبَدَلِ الشَّيْءِ مِنَ الشَّيْءِ مِنْ بَدَلِ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ. وَأَمَّا الثَّانِي فَبِأَنَّ "اللَّهُ" حِينَئِذٍ بَدَلٌ مِنْ "إِلَهٍ" مَعَ أَنَّهُ مَعْرِفَةٌ فَلَا يَصِحُّ إِحْلَالُهُ مَحَلَّ الْأَوَّلِ. لِأَنَّ "الَا" لَا تَعْمَلُ إِلَّا فِي النِّكَرَاتِ. وَأُحِبُّ بِأَنَّ الْبَدَلَ هُنَا بِاعْتِبَارِ تَوَهُمِ كَوْنِ الْعَامِلِ مُقَدَّرًا; وَالتَّقْدِيرُ "لَا يَسْتَحِقُّ الْعِبَادَةَ أَحَدٌ إِلَّا اللَّهُ" وَهَذَا يُمَكِّنُ فِيهِ إِحْلَالَ الْبَدَلِ

٤ هو أبو الحسن علي بن محمد بن علي الحسيني الجرجاني المعروف بالسيد الشريف. توفي بشيراز سنة ١١٣١/١١٧. راجع: الأعلام للزركلي. ٧/٥.

٥ هو إبراهيم بن محمد بن عرب شاه الأسفراييني عصام الدين (٣٧٨ - ٥٤٩ هـ / ٨٦١ - ٨٣٥ م): صاحب الأطول في شرح تلخيص المفتاح للقرظيني. في علوم البلاغة. ولد في أسفرايين من قرى خراسان. وزار في أواخر عمره سمرقند فتوفي بها. وله تصانيف كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي. ١١/١.

مَحَلَّ التُّبْدَلِ مِنْهُ بِأَنْ تَقُولَ: "لَا يَسْتَحِقُّ الْعِبَادَةَ إِلَّا اللَّهُ. وَاعْتَرِضَ الْقَوْلُ بِأَنَّ الْخَبْرِيَّةَ بِثَلَاثَةِ أُمُورٍ:

الأوَّلُ: أَنَّهُ يَلْزَمُ عَلَيْهِ كَوْنُ خَبِرٍ "لَا" مَعْرِفَةً. وَهِيَ لَا تَعْمَلُ فِي الْمَعَارِفِ.

الثَّانِي: أَنَّ الْأِسْمَ الْمُعْظَمَ مُسْتَنْئِيٍّ، وَالْمُسْتَنْئِيَّ مُعَايِرٌ لِمُسْتَنْئِيٍّ مِنْهُ. وَمُقْتَضَى كَوْنِهِ خَبِرًا أَنَّهُ عَيْنُهُ فَيَتَنَاقِيَانِ.

الثَّالِثُ: أَنَّ اسْمَ "لَا" عَامٌّ، وَالْأِسْمَ الْمُعْظَمَ خَاصٌّ. وَالْخَاصُّ لَا يَكُونُ خَبِرًا عَنِ الْعَامِّ .

وَأَجِيبَ عَنِ الْأَوَّلِ بِأَنَّهُ حَالُ تَرْكِيبِ الْأِسْمِ مَعَ "لَا" لَا عَمَلٌ لَهَا فِي الْخَبَرِ. بَلْ هُوَ مَرْفُوعٌ بِمَا كَانَ مَرْفُوعًا بِهِ قَبْلَ دُخُولِهَا. لِأَنَّ تَنْسِيبَهَا بِـ "أَنَّ" ضَعْفٌ حِينَ رُكِبَتْ لِصِبُورَتِهَا كَجُزْءِ كَلِمَةٍ: وَجُزْءُ الْكَلِمَةِ لَا يَعْمَلُ. وَمُقْتَضَى هَذَا أَنْ يُبْطَلَ عَمَلُهَا فِي الْأِسْمِ أَيْضًا. لَكِنْ أَبْقِيَ عَمَلُهَا فِيهِ لِقَرِينَةٍ. وَجُعِلَتْ هِيَ وَمَعْمُولُهَا مِمَّنْزَلَةٌ الْمُتَبَدَّلُ. قَالَ ابْنُ مَالِكٍ^١: الَّذِي عِنْدِي أَنَّ سَيِّبَوْبَهُ بَرَى أَنْ "لَا الْمُرْكَبَةَ" لَا تَعْمَلُ فِي الْأِسْمِ أَيْضًا. لِأَنَّ جُزْءَ السَّيِّئِ لَا يَعْمَلُ فِيهِ. وَعَنِ الثَّانِي بِأَنَّ جَعْلَهُ خَبِرًا بِالنَّظَرِ لـ "إِلَه" أَي أَنَّهُ خَبِرٌ مِنْهُ. وَجَعَلَهُ مُسْتَنْئِيًّا بِالنَّظَرِ لِلضَّمِيرِ الْمُخْتَوِّفِ. أَي أَنَّهُ مُسْتَنْئِيٌّ مِنْهُ "لَا مِنْ إِلَه" فَهُوَ مُسْتَنْئِيٌّ مِنَ الضَّمِيرِ الْمُسْتَتِرِ فِي الْخَبَرِ الْمُقَدَّرِ لِصِحَّةِ الْمَعْنَى. وَخَبِرٌ بِالنَّسْبَةِ إِلَى اللَّفْظِ مِنْ غَيْرِ اعْتِبَارِ سَيِّئِ مُقَدَّرٍ. كَقَوْلِهِمْ: "مَا قَامَ إِلَّا زَيْدٌ". فَإِنَّهُ مُسْتَنْئِيٌّ مِنْ مُقَدَّرٍ. وَقَاعِلٌ بِحَسَبِ اللَّفْظِ. وَاعْتَرِضَ بِأَنَّ الضَّمِيرَ الرَّاجِعَ "لَا إِلَهَ عَيْنُهُ" فَيَعُودُ الْإِشْكَالُ: وَأَجِيبَ بِأَنَّ يَلَاحِظَ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ أَنَّ الضَّمِيرَ عَامٌّ. وَاللَّهُ "مُسْتَنْئِيٌّ مِنْهُ. فَحَصَلَتِ الْمَعَايِرَةُ بَيْنَهُمَا. وَفِي الْخَبْرِيَّةِ كَوْنُ عَيْنٍ إِلَّا فَحَصَلَ الْإِحْتَادُ. وَعَنِ الثَّالِثِ بِأَنَّ الْإِلَهَ وَإِنْ كَانَ عَامًّا. لَكِنَّ الْمَقْصُودَ نَفْيَ الْإِلَهِيَّةِ الْهَيْبَةِ غَيْرِهِ تَعَالَى وَإِتْبَانَهَا لِقَرْدٍ وَاحِدٍ. وَذَلِكَ الْفَرْدُ هُوَ "اللَّهُ" الْوَاقِعُ خَبِرًا عَلَى أَنَّ مَحَلَّ عَدَمِ صِحَّةِ الْإِخْبَارِ بِالْخَاصِّ عَنِ الْعَامِّ إِمَّا هُوَ فِي حَالِهِ إِبْجَابِ الْخَاصِّ لِلْعَامِّ. لَا فِي حَالِهِ سَلْبِهِ عَنْهُ.

وَأَمَّا الْأَقْوَالُ الثَّلَاثَةُ الْبَاقِيَةُ الَّتِي لَا مَعْوَلَ عَلَيْهَا: فَأَحَدُهَا أَنَّ "إِلَا" لَيْسَتْ أَدَاءً اسْتِثْنَاءً. بَلْ بِمَعْنَى "غَيْرٍ". وَهِيَ مَعَ الْأِسْمِ الْمُعْظَمِ صِفَةٌ لِاسْمِ "لَا" بِاعْتِبَارِ الْحُلِّ. وَالتَّقْدِيرُ "لَا إِلَهَ غَيْرُ اللَّهِ فِي الْوُجُودِ". فَـ "إِلَا" اسْمٌ ظَهَرَ إِعْرَابُهَا فِيهَا بَعْدَهَا لِكُونِهَا عَلَى صُورَةِ الْحَرْفِ. وَالْعَرَفَ فِي ذَلِكَ بَعْضُهُمْ بِقَوْلِهِ:

حَاجِبَتِكُمْ لَتُخْبِرُوا مَا تَانِ وَأَوَّلُ إِعْرَابُهُ فِي الثَّانِي
وَذَلِكَ مَبْنِيٌّ بِكُلِّ حَالٍ هَا هُوَ لِلنَّاظِرِ بِالْعَيَانِ^٧

١ هو جمال الدين محمد بن عبد الله بن عبد الله بن مالك. ولد بجيتان الأندلس سنة ٥٠٦ هـ. ومات في دمشق سنة ٢٧٦ هـ. ودفن بها. تصانيف كثيرة أهمها "كتاب ألفية". راجع: بغية النواة، ١/٣١٠.

٧ ذكر البيت في كتاب الألفاظ النحوية، ص: ٣٦، كذا:

"حاجبتكم لتخبروا ما اسمان وأول إعرابه في الثاني وهو مبني بكل حال ها هو للناضر كالعيان".

وَأَعْتَرَضَ بِأَنَّ الْمُقْصُودَ مِنْ هَذَا الْكَلَامِ أَمْرَانِ: نَفْيُ الْأَلُوْهِيَّةِ عَنْ غَيْرِ اللَّهِ تَعَالَى وَإِثْبَاتُ الْأَلُوْهِيَّةِ لَهُ. لِأَنَّ الْحَصْرَ يُسْتَفَادُ مِنْهُ الْأَمْرَانِ بِطَرِيقِ الْمُتَطَوِّقِ وَعِنْدَ جَعْلِ "إِلَا" بِمَعْنَى "غَيْرٌ" يَنْتَفِي الْحَصْرُ. وَلَا يُفِيدُ التَّرْكِيبُ إِلَّا الْأَمْرَ الْأَوَّلَ وَهُوَ نَفْيُ الْأَلُوْهِيَّةِ عَنْ غَيْرِهِ تَعَالَى دُونَ الْأَمْرِ الثَّانِي.

فَإِنْ قِيلَ: يُسْتَفَادُ ذَلِكَ بِطَرِيقِ الْمُضْهِومِ. قُلْنَا: أَيْنَ دَلَالَةُ الْمُضْهِومِ عَنْ دَلَالَةِ الْمُتَطَوِّقِ عَلَى أَنَّ الْمُضْهِومَ الْمَذْكُورَ مَفْهُومٌ لَقَبٍ وَهُوَ مُخْتَلَفٌ فِيهِ؟ وَرَدَّ بِأَنَّ الْمُعْتَمَدَ فِي الْأَصُولِ أَنَّ الْحَصْرَ لَا يُفِيدُ إِلَّا أَحَدَ الْأَمْرَيْنِ بِطَرِيقِ الْمُتَطَوِّقِ. وَأَمَّا الثَّانِي فَمُسْتَفَادٌ بِطَرِيقِ الْمُضْهِومِ. فَلَا فَرْقَ بَيْنَ الْحَصْرِ وَغَيْرِهِ.

الْقَوْلُ الثَّانِي أَنَّهُ "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" فِي مَوْضِعِ الْخَبَرِ بِحَسَبِ الْأَصْلِ. وَإِلَّا اللَّهُ" فِي مَوْضِعِ الْمُبْتَدَأِ بِحَسَبِ الْأَصْلِ. فَإِنَّ الْأَصْلَ "اللَّهُ إِلَهٌ" ثُمَّ قَدَّمَ الْخَبَرَ وَفَرَنَ بِـ "لَا" وَأَخَّرَ الْمُبْتَدَأَ. وَفَرَنَ بِـ "إِلَّا" لِإِفَادَةِ الْحَصْرِ. وَالَّذِي أَحْوَجَ لِذَلِكَ الْحَافِظَةَ عَلَى قَاعِدَةٍ أَنَّ الْمُبْتَدَأَ مَعْرِفَةٌ وَالْخَبَرَ نَكْرَةٌ. وَضَعَفَ بِأَنَّهُ يَلْزَمُ عَلَيْهِ أَنَّ الْخَبَرَ يُبْنَى مَعَ "لَا". وَهِيَ لَا يُبْنَى مَعَهَا إِلَّا الْمُبْتَدَأُ.

وَالْقَوْلُ الثَّلَاثُ أَنَّهُ الْأُسْمَ مَرْفُوعٌ بِـ "إِلَهٌ" كَمَا يُرْتَفَعُ الْأُسْمُ بِالصِّفَةِ فِي قَوْلِنَا: "أَقَامِمُ الرَّبِّدَانِ؟" لِأَنَّ "إِلَهًا" بِمَعْنَى "مَالُوْهَا" مِنْ "إِلَهٌ" أَيْ "عَبَدٌ" فَيَكُونُ مَرْفُوعًا عَلَى أَنَّهُ نَائِبٌ فَاعِلٍ أَعْتَى عَنِ الْخَبَرِ. وَضَعَفَ ذَلِكَ بِأَنَّ "إِلَهًا" لَيْسَ بِوَصْفٍ صَرِيحٍ. فَلَا يَسْتَحِقُّ عَمَلًا؛ وَأَيْضًا لَوْ كَانَ عَامِلًا فِيمَا بَعْدَهُ لَوَجِبَ إِعْرَابُهُ وَتَنْوِينُهُ. لِأَنَّ مُطَوَّلًا.

وَأُجِيبَ بِأَنَّ بَعْضَ النَّحَاةِ يُجِيزُ حَذْفَ التَّنْوِينِ فِي مِثْلِ ذَلِكَ. وَنَظَرَ فِيهِ بِأَنَّ الَّذِي يُجِيزُ حَذْفَهُ يُجِيزُ إِثْبَاتَهُ أَيْضًا. وَلَمْ يُعْلَمْ أَنَّ أَحَدًا أَجَازَ التَّنْوِينِ فِي "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ".

وَرَدَّ هَذَا التَّنْظِيرُ؛ لِأَنَّهُ عَدَمَ جَوَازِ ذَلِكَ إِمَّا هُوَ مِنْ جِهَةِ الشَّرْعِ فَلَا يَنَافِي جَوَازَهُ قِيَاسًا.

وَأَمَّا النَّصْبُ فَذَكَرُوا لَهُ تَوْجِيهَيْنِ:

الأوَّلُ: أَنْ يَكُونَ عَلَى الْإِسْتِثْنَاءِ مِنَ الضَّمِيرِ فِي الْخَبَرِ الْمُقَدَّرِ عَلَى الْبَدَلِ مِنْ اسْمِ "لَا". لِأَنَّهُ مَعْرِفَةٌ. وَ"لَا" إِمَّا تَعْمَلُ فِي نَكْرَةٍ.

وَالثَّانِي: أَنْ يَكُونَ "إِلَّا اللَّهُ" صِفَةً لِاسْمِ "لَا" بِاعْتِبَارِ مَحَلِّهِ بَعْدَ دُخُولِ النَّاسِخِ. وَأَعْتَرَضَ الْأَوَّلُ بِأَنَّ الْكَلَامَ غَيْرَ مُوجِبٍ. فَيَتَرَجَّحُ إِتْبَاعُ الْمُسْتَثْنَى الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ فِي إِعْرَابِهِ لِلْمُسَاكَلَةِ بَدَلِ بَعْضٍ عَنْ كُلِّ عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ. وَعَظُفٌ نَسَقٍ عِنْدَ الْكُوفِيِّينَ. لِأَنَّ "إِلَا" عِنْدَهُمْ مِنْ حُرُوفِ الْعَظْفِ مِنْ بَابِ الْإِسْتِثْنَاءِ خَاصَّةً.

وَأُجِيبَ بِأَنَّ الْإِتْبَاعَ إِمَّا يَتَرَجَّحُ إِذَا حَصَلَتْ مُسَاكَلَةٌ بَيْنَ الْمُسْتَثْنَى وَالْمُسْتَثْنَى مِنْهُ فِي ظُهُورِ الْإِعْرَابِ. أَمَّا إِذَا لَمْ تَحْصَلْ^٨ كَمَا هُنَا وَكَمَا فِي: "لَا رَجُلَ فِيهَا إِلَّا زَيْدًا" كَانَ النَّصْبُ

٨ يعني: إِذَا لَمْ تَحْصَلْ مُسَاكَلَةٌ.

عَلَى الْإِسْتِنَاءِ أَحْسَنَ مِنَ الْإِتْبَاعِ. لِأَنَّ الْمُبْدَلَ مِنْهُ سَوَاءٌ كَانَ الضَّمِيرُ الْمُسْتَتِرَ فِي الْخَبَرِ أَوْ اسْمٌ "لا" بِاعْتِبَارِ الْحَلِّ لَا يَطْهَرُ فِيهِ إِعْرَابٌ. فَلَمْ حَاصِلٌ سَاكِلَةٌ فِي الْإِتْبَاعِ. وَأَعْرَضَ الثَّانِي بَأَنَّهُ يَلْزَمُ عَلَيْهِ أَنْ لَا يَكُونَ الْكَلَامَ نَصًّا فِي ثُبُوتِ الْأَوْهَيْتِ لِلَّهِ تَعَالَى الَّذِي هُوَ الْمَقْصُودُ الْأَهْمُّ. إِذِ الْمَعْنَى: "إِلَّا إِلَهَ غَيْرُ اللَّهِ". وَبَيَّنَى الْكَلَامَ مَسْكُوتًا فِيهِ عَنِ الْوَهَيْتِ تَعَالَى: وَرَبَّمَا تَقَدَّمَ قَرِيبًا.

وَاخْتَلَفَ فِي الْإِسْتِنَاءِ الْمَذْكُورِ: هَلْ هُوَ مُنْفَصِلٌ أَوْ مُنْقَطِعٌ أَوْ لَا مُتَّصِلٌ وَلَا مُنْقَطِعٌ؟ وَوَقَعَتْ مُنَاطَرَةٌ فِيهِ بَيْنَ سَيِّدِي مُحَمَّدٍ الْيَسْتِينِي وَسَيِّدِي عَبْدِ اللَّهِ الْهَبْطِي.^٩

فَقَالَ الْأَوَّلُ: النَّفْيُ يَتَسَلَّطُ عَلَى الْأَلْهَةِ الْمُعْبُودَةِ بِبَاطِلٍ بِتَنْزِيلِهَا مَنزِلَةَ الْعَدَمِ كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: (لَا رَبَّ فِيهِ)^{١٠} تَنْزِيلًا لِرَبِّ الْمُرْتَابِ بَيْنَ مَنزِلَةِ الْعَدَمِ لِكُونَ الْقُرْآنِ لَيْسَ مَحَلًّا لِلرَّبِّ. وَالْإِسْتِنَاءُ مُنْقَطِعٌ وَهُوَ اسْتِنَاءٌ مُحَاشَاةٌ بِمَعْنَى أَنَّهُ لَمْ يَدْخُلْ فِي النَّفْيِ حَتَّى يَخْرُجَ مِنْهُ. بَلْ هُوَ مَنْوِيٌّ تَقْدِيمٌ ثُبُوتِهِ. وَالْمَعْنَى: "إِلَّا إِلَهٌ بِحَقِّ ثَابِتٌ وَلَا إِلَهٌ بِبَاطِلٍ مُوجُودٌ". وَلَا يَرِدُ أَنَّ الْأَلْهَةَ بِبَاطِلٍ مُوجُودَةٌ. لِأَنَّ نَزْلَهَا مَنزِلَةَ الْعَدَمِ لِعَدَمِ فَائِدَتِهَا. فَالْإِسْتِنَاءُ ظَاهِرِيٌّ لَا بَاطِنِيٌّ. وَلَوْ نَظَرَ لِكُونِهِ ظَاهِرِيًّا وَبَاطِنِيًّا لَكَانَ كَذِبًا وَجَهْلِيًّا:

أَحَدُهُمَا: ثُبُوتُ الْأَلْهَةِ بَاطِلَةً لِلَّهِ تَعَالَى. لِأَنَّ الْمُسْتَتِنَى يَكُونُ مِنْ حِنْسِ الْمُسْتَتِنَى مِنْهُ.

وَالثَّانِي: نَفْيُ الْبَاطِلَةِ مَعَ وُجُودِهَا "إِلَّا إِلَهٌ بَاطِلٌ إِلَّا اللَّهُ". فَإِنَّهُ "إِلَهٌ بَاطِلٌ"؛ وَهَذَا لَا يَقُولُهُ عَاقِلٌ.

وَقَالَ الثَّانِي: إِنَّمَا نُسَلَّطَ عَلَى الْأَلْهَةِ الْمُعْبُودَةِ بِحَقِّ فِي اعْتِقَادِ عَابِدِهَا كَالْأَصْنَامِ وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرِ. وَذَلِكَ أَنَّ الْمُعْبُودَ بِبَاطِلٍ لَهُ وُجُودٌ فِي الْخَارِجِ وَوُجُودٌ فِي ذَهْنِ الْمُؤْمِنِ بِوَصْفِ كُونِهِ بَاطِلًا. وَوُجُودٌ فِي ذَهْنِ الْكَافِرِ بِوَصْفِ كُونِهِ حَقًّا. فَهُوَ مِنْ حَيْثُ وُجُودُهُ فِي الْخَارِجِ فِي نَفْسِهِ لَا يَنْتَفِي. لِأَنَّ الذَّوَاتِ لَا تَنْفَى. وَلِذَا اِحْتِاجَ الْيَسْتِينِي إِلَى قَوْلِهِ بِتَنْزِيلِهَا مَنزِلَةَ الْعَدَمِ حَتَّى يَصِحَّ تَوَجُّهُ النَّفْيِ إِلَيْهَا. وَكَذَا مِنْ حَيْثُ وُجُودُهُ فِي ذَهْنِ الْمُؤْمِنِ بِوَصْفِ كُونِهِ بَاطِلًا. إِذْ كُونُهُ مَعْبُودًا بِبَاطِلٍ أَمْرٌ مُحَقَّقٌ لَا يَصِحُّ نَفْيُهُ. وَإِلَّا كَانَ كَذِبًا. فَتَعَيَّنَ أَنَّ نَفْيَهُ إِنَّمَا هُوَ مِنْ حَيْثُ وُجُودُهُ فِي ذَهْنِ الْكَافِرِ بِوَصْفِ كُونِهِ مَعْبُودًا بِحَقِّ. وَالْمَعْنَى "لَا مَعْبُودَ بِحَقِّ مُوجُودٌ إِلَّا اللَّهُ". فَالْمُسْتَتِنَى دَاخِلٌ فِي الْمُسْتَتِنَى مِنْهُ بِمَعْنَى أَنَّهُ قَرَدٌ مِنْ أَفْرَادِهِ خَارِجٌ عَنِ حُكْمِهِ وَهُوَ النَّفْيُ. فَصَحَّ الْحُكْمُ عَلَى الْإِسْتِنَاءِ بِالِاتِّصَالِ نَظْرًا إِلَى الْأَوَّلِ. أَلَا تَرَى أَنَّ قَوْلَكَ "جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا" مِنْ قِبَلِ الْإِسْتِنَاءِ الْمُتَّصِلِ اتِّفَاقًا مَعَ أَنَّ الْمُسْتَتِنَى خَارِجٌ مِنْ حُكْمِ

٩ هو محمد بن أحمد بن عبد الله اليستيني (أبو عبد الله). (ت: ٢٥١/٩٥٩). من أهل فاس. ألف في

موضوع لا إله إلا الله رسالة. راجع: الأعلام للزركلي. ١٩١/٨

١٠ هو عبد الله بن محمد الهبطي (أبو محمد). (٣٦٩-٠٠٠/٦٥١). من كبار الزهاد في المغرب. له

كتبا. أكبرها "الإشادة بمعرفة مدلول كلمة الشهادة". راجع: الأعلام للزركلي. ٨٢١/٤.

١١ البقرة: ٢.

الْمُسْتَنْتَى مِنْهُ. لَا يُقَالُ يَلْزَمُ مِنْ تَفْسِيرِ "إِلَهٍ" بِمَعْبُودٍ بِحَقِّ اسْتِثْنَاءِ الشَّيْءِ مِنْ نَفْسِهِ. لِأَنَّ "اللَّهَ" اسْمٌ لِلْمَعْبُودِ بِحَقِّ أَيْضًا. لِأَنَّا نَقُولُ مَفْهُومَ "إِلَهٍ" كُلِّيٍّ وَمَفْهُومَ "اللَّهِ" جُزْئِيٍّ. لِأَنَّهُ عَلِمَ عَلَى الْمَعْبُودِ بِحَقِّ الْمُوجِدِ لِلْعَالَمِ. وَالْإِسْتِثْنَاءُ الْجُزْئِيُّ مِنَ الْكُلِّيِّ صَحِيحٌ. لَكِنَّ إِطْلَاقَ الْجُزْئِيِّ وَالْكُلِّيِّ فِي حَقِّهِ تَعَالَى لَا يَجُوزُ إِلَّا فِي مَقَامِ التَّعْلِيمِ بِمَا فِي ذَلِكَ مِنْ إِيْهَامٍ مَا لَا يَلِيْقُ. وَإِذْ أَوْقَفْتَ النَّظَرَ وَجَدْتَ الْخِلَافَ الْمَذْكُورَ لَفِظِيًّا. لِأَنَّهُ كَلَّا نَاطَرَ لِحَيْثِهِ كَمَا تَقَرُّ. لَوْ نَظَرَ لَهَا الْأَخْرَ لَسَلِمَ مَا قَالَهُ صَاحِبُهُ .

وَالنَّفْيُ عَلَى الثَّانِي مِنْ بَابِ عُمُومِ السَّلْبِ. لِأَنَّهُ مُتَعَلِّقٌ بِجَمِيعِ أَفْرَادِ الْإِلَهِ. وَمَتَى كَانَ النَّفْيُ مُتَعَلِّقًا بِجَمِيعِ الْأَفْرَادِ بِأَنَّ تَكُونَ الْقَضِيَّةَ دَالَّةً عَلَى نَفْيِ الْحُكْمِ عَلَى كُلِّ فَرْدٍ مِنْ أَفْرَادِ الْمَوْضُوعِ كَانَ ذَلِكَ مِنْ بَابِ عُمُومِ السَّلْبِ. نَحْوُ: "كُلُّ إِنْسَانٍ لَمْ يَمُتْ". فَإِنَّهُ يُفِيدُ نَفْيَ الْقِيَامِ عَنْ كُلِّ فَرْدٍ مِنْ أَفْرَادِ الْإِنْسَانِ بِخِلَافِهِ عَلَى الْأَوَّلِ. فَإِنَّهُ مِنْ بَابِ سَلْبِ الْعُمُومِ. لِأَنَّ النَّفْيَ مُتَعَلِّقًا بِمَا عَدَا مَوْلَانَا جَلَّ وَعَزَّ مِنْ أَفْرَادِ الْإِلَهِ. وَمَتَى كَانَ النَّفْيُ مُتَعَلِّقًا بِبَعْضِ الْأَفْرَادِ بِأَنَّ تَكُونَ الْقَضِيَّةَ دَالَّةً عَلَى نَفْيِ الْحُكْمِ عَنْ بَعْضِ الْأَفْرَادِ الْمَوْضُوعِ كَانَ ذَلِكَ مِنْ بَابِ سَلْبِ الْعُمُومِ. نَحْوُ: "لَمْ يَمُتْ كُلُّ إِنْسَانٍ" فَإِنَّهُ يُفِيدُ نَفْيَ الْقِيَامِ عَنْ جُمْلَةِ الْأَفْرَادِ. لَا عَنْ كُلِّ فَرْدٍ. وَقَدْ عَلِمَ بِمَا مَرَّ أَنَّهُ كَلَّا مِنَ الْقَوْلَيْنِ صَحِيحٌ لَكِنَّ الْأَوَّلَى الثَّانِي. أَعْنِي كَوْنُ الْإِسْتِثْنَاءِ مُتَّصِلًا. لِأَنَّهُ الْمُتَبَادِرُ مِنْ كَلَامِ النُّحَاةِ: وَلَئِنَّ الْإِسْتِثْنَاءَ حَقِيقَةً فِيهِ وَإِطْلَاقُهُ عَلَى الْمُتَقَطِّعِ مَجَازٌ وَلَا يُفَدِّحُ فِيهِ أَنَّ عِبَادَةَ الْمَعْبُودَاتِ بِحَقِّ غَيْرِهِ تَعَالَى تَقْدِيرِيَّةٌ. وَعِبَادَتُهُ تَعَالَى بِحَقِّ حَقِيقِيَّةٌ. لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَصُرُّ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ الْمُتَّصِلِ. بَلِ الْمُدَارُ فِيهِ عَلَى مُطْلَقِ الْأَحَادِ فِي الْوُصْفِ. وَهُوَ هُنَا مُطْلَقُ الْعِبَادَةِ بِحَقِّ. وَأُورِدَ عَلَى الْأَوَّلِ أَنَّهُ لَمْ يُكُنْ تَسْلِيْطُ الْعَامِلِ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ الْمُتَقَطِّعِ عَلَى الْمُسْتَنْتَى كَمَا هُنَا وَكَمَا فِي "مَا زَادَ مِنَ الْمَالِ إِلَّا التَّمَّصُ" وَجَبَ نَصْبُهُ عَلَى الْإِسْتِثْنَاءِ بِاتِّفَاقِ الْجَجَارِئِيِّنَ وَالتَّيْمِيْمِيِّنَ. وَلَا يَجُوزُ فِيهِ عَلَى الْبَدَلِيَّةِ. لِأَنَّ الْمُسْتَنْتَى لَيْسَ بِبَعْضٍ. الْمُسْتَنْتَى مِنْهُ عَلَى أَنَّهُ تَوَاتَرَ رَفْعُ "اللَّهِ" هُنَا. وَرَدَّ بِأَنَّهُ لَا يَتَعَيَّنُ عَنِ الرَّفْعِ كَوْنُهُ بَدَلًا. بَلِ يَجُوزُ رَفْعُهُ عَلَى الْخَبَرِيَّةِ أَوْ غَيْرِهَا بِمَا مَرَّ. وَيَجُوزُ أَنَّهُ كَمَا قَالَ السَّيْرَافِيُّ^١: كَوْنُهُ مُبْتَدَأً. وَخَبَرُهُ مَحْذُوفٌ وَالْإِلا "بِمَعْنَى" وَلَكِنَّ "وَالتَّقْدِيرُ: "إِلَهٌ مَعْبُودٌ بِحَقِّ. لَكِنَّ اللَّهَ مَعْبُودٌ بِحَقِّ" عَلَى أَنَّ مَحَلَّ وَجَوَابِ النَّصْبِ إِذَا كَانَ الْإِسْتِثْنَاءُ مُتَقَطِّعًا قَطْعًا تَامًا: أَمَا مَا أَحْتَمَلُ ذَلِكَ وَاحْتَمَلُ الْإِتِّصَالَ كَمَا هُنَا فَيَجُوزُ رَفْعُهُ وَنَصْبُهُ. وَقَالَ بَعْضُهُمُ الْإِسْتِثْنَاءُ هُنَا قِسْمٌ مُسْتَقِلٌّ لَا يَتَّصِفُ بِكَوْنِهِ مُتَّصِلًا وَلَا مُنْقَطِعًا لِيَلَّا يَتَوَهَّمُ أَنْ يُقَالُ الْمُسْتَنْتَى بَعْضُ الْمُسْتَنْتَى مِنْهُ. وَلِأَنَّهُ إِنْ كَانَ مُتَّصِلًا لَزِمَ أَنْ يَكُونَ الْمُسْتَنْتَى مِنْهُ جِنْسًا أُخْرِجَ "اللَّهُ" مِنْهُ فَيَكُونُ نَوْعًا مُرَكَّبًا مِنْ ذَلِكَ الْجِنْسِ. وَفَصْلًا آخَرَ

١٢ هو الحسن بن عبد الله بن المرزبان السيرافي. أبو سعيد (٤٨٢ - ٨٦٣ هـ / ٧٩٨ - ٩٧٩ م): نحوي. عالم بالأدب. أصله من سيراف (من بلاد فارس) تفقه في عمان. وسكن بغداد. فتولى نيابة القضاء. وتوفي فيها. راجع: الأعلام للزركلي. ١/٥٩١-٦٩١.

وَهُوَ مُحَالٌ. وَإِنْ كَانَ مُنْقَطِعًا لَزِمَ أَنْ لَا يُصَدَّقَ عَلَيْهِ إِلَهٌ. وَلَا يَحْفَى ضَعْفُ هَذَا الْقَوْلِ. إِذْ لَا يُلْزَمُ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ الْمُتَّصِلِ كَوْنُ الْمُسْتَثْنَى نَوْعًا مِنْ جِنْسٍ. وَيَكْفِي فِي الْإِسْتِثْنَاءِ الْمُتَّصِلِ الْمُغَايِرَةُ بَيْنَ الْمُسْتَثْنَى وَالْمُسْتَثْنَى مِنْهُ فِي كَوْنِ الْأَوَّلِ مَعْبُودًا بِحَقٍّ وَالثَّانِي بِبَاطِلٍ. وَإِنْ أُطْلِقَ عَلَى كُلِّ أَتَى "إِلَهٌ".

وَأَمَّا تَوْهَمُ كَوْنِهِ بَعْضًا فَلَا يَضُرُّ لِأَنَّهُمْ صَرَّحُوا بِتَجْوِيزِ الْبَدَلِيَّةِ وَأَنَّهُ بَدَلٌ بَعْضٍ. وَالْمُرَادُ بَعْضٌ مِنْ مَفْهُومِ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ. وَلَوْ نَظَرْنَا لِمَثَلِ هَذَا التَّوَهُّمِ لَمَعِ إِطْلَاقُ لَفْظِ الْإِسْتِثْنَاءِ. لِأَنَّ مَعْنَاهُ الْإِخْرَاجُ. وَهُوَ مَرْفُوعٌ. تَصَوُّرُ الدُّخُولِ لَا يَضُرُّ تَوْهَمُ الْبَعْضِيَّةِ لِصِحَّتِهَا هُنَا بِالْمَعْنَى الَّتِي تَفَرَّرَ سَابِقًا وَمَا يَضَعُفُ هَذَا الْقَوْلُ إِجْمَاعَ النُّحَاةِ عَلَى أَنَّ الْإِسْتِثْنَاءَ لَا يَخْرُجُ عَنِ الْمُتَّصِلِ وَالْمُنْقَطِعِ عَلَى مَا فِيهِ: هَذَا كُلُّهُ بِالنَّظَرِ مَا يَفْتَضِيهِ التَّرَكِيبُ بِحَسَبِ الْوَضْعِ. أَمَّا بِحَسَبِ الْمَقَامِ فَقَالَ الْمُفْتَرِحُ^{١٣} فِي "الْأَسْرَارِ الْعَقْلِيَّةِ": "لَا مَعْنَاهُ لَا فِي "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" لَيْسَتْ عَلَى بَابِهَا لِنَفْيِ الْجِنْسِ كَمَا يَعْتَقِدُهُ كُلُّ قَاصِرٍ. وَإِلَّا لَزِمَ عَلَيْهِ كُفْرٌ وَإِيمَانٌ فِي كُلِّ زَمَانٍ يُنْطَقُ فِيهِ بِهَذِهِ الْكَلِمَةِ. لِأَنَّ نَفْيَ "الْإِلَهِ" أَوْلَى يَعْزَمُ حَتَّى "اللَّهُ" تَعَالَى وَهَذَا كُفْرٌ وَقَوْلُهُ: "إِلَّا اللَّهُ". فَيَلْزَمُ أَنْ كُلُّ مُتَلَمِّظٍ بِهَا مُرْتَدٌّ تَائِبٌ. وَهُوَ بَاطِلٌ بِالْإِجْمَاعِ وَإِنَّمَا الْقَصْدُ بِهَا الْإِيمَانُ. وَالْمُخَلَّصُ مِنْ ذَلِكَ أَحَدُ أُمُورٍ ثَلَاثَةٍ: الْأَوَّلُ: أَنْ جُعِلَ "لَا" وَمَا دَخَلَتْ عَلَيْهِ اسْمًا مَوْضُوعًا لِيُوحِدِيهِ تَعَالَى. فَيَكُونُ لَوْ أَنَّ لِيُوحِدِيهِ تَعَالَى اسْمَانِ: اسْمٌ بَسِيطٌ وَهُوَ "اللَّهُ وَاحِدٌ". وَاسْمٌ مُرَكَّبٌ وَهُوَ "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ". وَدَلَالَةٌ الْمُرَكَّبِ عَلَيْهَا أَقْوَى مِنْ دَلَالَةِ الْبَسِيطِ: لِأَنَّ الْأَوَّلَ يُنْفِي التَّعَدُّدَ اتِّصَالًا وَانْفِصَالًا بِخِلَافِ الثَّانِي عَلَى مَا قَالَ بَعْضُهُمْ. وَحِينَئِذٍ فَالْإِسْتِثْنَاءُ عَلَى غَيْرِ ظَاهِرٍ وَلَمْ يُوْجَدْ مِنْ أَوَّلِ الْأَمْرِ إِلَّا الْإِثْبَاتُ. وَنَظِيرُ ذَلِكَ مَا قَالَهُ الْقَاضِي الْبَاقِلَانِي^{١٤} فِي: "لَيْسَ لَهُ عَلَى عَشْرَةٍ إِلَّا ثَلَاثَةٌ". فَإِنَّهُ جَعَلَ ذَلِكَ اسْمًا لِلْسَّبْعَةِ لِيَكُونَ لِلْسَّبْعَةِ اسْمَانِ: بَسِيطٌ وَهُوَ سَبْعَةٌ. وَمُرَكَّبٌ وَهُوَ "عَشْرَةٌ إِلَّا ثَلَاثَةٌ". الثَّانِي: أَنَّ الْمُرَادَ بِـ "لَا إِلَهَ" نَفْيَ "إِلَّا اللَّهُ" مَا عَدَا اللَّهُ تَعَالَى وَ"إِلَّا اللَّهُ" قَرِينَةٌ عَلَى ذَلِكَ كَمَا قَالَهُ أَكْثَرُ الْأُصُولِيِّينَ فِي "لَيْسَ لَهُ عَلَى عَشْرَةٍ إِلَّا ثَلَاثَةٌ". فَإِنَّ الْمُرَادَ بِالْعَشْرَةِ عِنْدَهُمْ فِي ذَلِكَ هُوَ السَّبْعَةُ إِطْلَاقًا لِاسْمِ الْكُلِّ عَلَى الْجُزْءِ. وَ"إِلَّا ثَلَاثَةٌ" قَرِينَةٌ لِإِرَادَةِ ذَلِكَ وَ"إِلَّا" لَيْسَتْ لِلْإِخْرَاجِ. وَلَمْ يُوْجَدْ مِنْ أَوَّلِ الْأَمْرِ إِلَّا النَّفْيُ. الثَّلَاثُ: أَنْ يُلَاحَظَ الْإِسْتِثْنَاءُ وَالْإِخْرَاجُ قَبْلَ الْحُكْمِ. فَإِلَافُهُ عَامٌّ ثُمَّ أُخْرِجَ مِنْهُ "اللَّهُ" ثُمَّ حُكِمَ عَلَيْهِ بِالنَّفْيِ فَلَمْ يَتَوَجَّهْ النَّفْيُ عَلَى

١٣ هو مظفر بن عبد الله بن علي بن الحسين. أبو الفتح. تقي الدين. المعروف بالمفتوح (٠٦٥ - ٢١٦ هـ / ٥١١ - ٥١٢ م): فقيه شافعي مصري. برع في أصول الدين والخلاف. تفقه في الإسكندرية. وولي التدريس بها في مدرسة السلفي. وتوجه إلى مكة فأشيع أنه توفي وأخذت المدرسة. وعاد. فأقام بجامع مصر بقرى إلى أن توفي. له تصانيف. راجع: الأعلام للزركلي. ١٥٢/٧.

١٤ هو محمد بن الطيب بن محمد بن جعفر. أبو بكر (٨٣٣ - ٣٠٤ هـ / ٠٥٩ - ٣١٠ م): قاض. من كبار علماء الكلام. ولد في البصرة. وسكن بغداد فتوفي فيها. له كتب كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي. ١٧١/٦.

إِلَهِيَّةَ مَا عَدَاهُ اللَّهُ تَعَالَى. كَمَا قَالَ بَعْضُ الْأُصُولِيِّينَ فِي الْمَثَالِ الْمَذْكُورِ مِنَ الْمَرَادِ بِالْعَشْرَةِ فِيهِ جَمِيعُ أَوْرَادِهَا ثُمَّ أُخْرِجَ مِنْهَا ثَلَاثَةٌ فَبَقِيَ سَبْعَةٌ ثُمَّ أُسْنِدَ إِلَيْهَا الْحُكْمَ غَيْرَ النَّفْيِ، فَلَمْ يَلْزَمْ تَنَاقُضٌ؛ لِأَنَّ الْأَفْرَادَ إِنَّمَا هُوَ بِالْبَاقِي بَعْدَ الْإِخْرَاجِ وَكَذَا مَا هُنَا فَيَلَاحِظُ الْإِلَهَ كَلِيًّا ثُمَّ نَصَفَهُ بِكَوْنِهِ غَيْرَ اللَّهِ ثُمَّ يَأْتِي بِالنَّفْيِ وَالْمَعْنَى: "إِلَّا إِلَهَ الْمُؤَصِّفِ بِكَوْنِهِ غَيْرُ اللَّهِ لَيْسَ مَوْجُودًا". انْتَهَى بِإِبْصَاحٍ وَزِيَادَةٍ.

وَأَعْلَمُ أَنَّ الْكَلِمَةَ الْمُنْشَرَفَةَ نَدُلُّ بِحَسَبِ الْأَصْلِ عَلَى نَفْيِ الْأَوْهِيَّةِ مِنْ غَيْرِهِ تَعَالَى وَإِنْبَاتِهَا لَهُ تَعَالَى عَلَى وَجْهِ الْقَصْرِ؛ إِنَّمَا قَصُرَ أَفْرَادُ إِنْ كَانَ الْمُخَاطَبُ بِهَا مَجُوسِيًّا أَوْ وَنَبِيًّا، أَوْ قَصُرَ قَلْبُ إِنْ كَانَ دَهْرِيًّا أَوْ طَبِيعِيًّا، أَوْ قَصُرَ تَعْيِينِ إِنْ كَانَ وَاقِعًا شَاكًّا فِي مَدْلُوبِهَا. وَاخْتَلَفَ فِي دَلَالَتِهَا عَلَى الْمَعْنَى الْمَذْكُورِ: فَمَقِيلٌ بِالْوَضْعِ، وَقِيلَ بِعُرْفِ الشَّرْعِ.

وَمَبْنَى الْخِلَافِ عَلَى أَنَّ الْإِسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتٌ وَعَكْسُهُ أَوْلَى. وَذَلِكَ أَنَّ الْعُلَمَاءَ -أَبَا حَنِيفَةَ وَغَيْرَهُ- اتَّفَقُوا عَلَى أَنَّ "إِلَّا" لِلْإِخْرَاجِ وَأَنَّ الْمُسْتَثْنَى مُخْرَجٌ وَأَنَّ كُلَّ شَيْءٍ خَرَجَ مِنْ نَقِيضٍ دَخَلَ فِي نَقِيضِهِ. فَهَذِهِ ثَلَاثَةُ أُمُورٍ مُتَّفَقٌ عَلَيْهَا وَبَقِيَ أَمْرٌ رَابِعٌ مُخْتَلَفٌ فِيهِ وَهُوَ أَنَا إِذَا قُلْنَا: "قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا" مَثَلًا، فَهَتَاكَ أَمْرَانِ: "الْفِعْلُ" كَالْقِيَامِ وَ"الْحُكْمُ": فَاخْتَلَفُوا: هَلِ الْمُسْتَثْنَى يُخْرَجُ مِنَ الْقِيَامِ أَوْ مِنَ الْحُكْمِ بِهِ تَعَالَى؟ فَقَالَ الْجُمْهُورُ كَالشَّافِعِيِّ وَأَنَّمَا اللَّغَةُ مِنَ الْقِيَامِ، فَبَدَخَلَ فِي نَقِيضِهِ وَهُوَ عَدَمُ الْقِيَامِ فَلِذَا قَالُوا: الْأُسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتٌ وَمِنَ الْإِثْبَاتِ نَفْيٌ.

وَقَالَ أَبُو حَنِيفَةَ: هُوَ مُسْتَثْنَى مِنَ الْحُكْمِ لِيُخْرَجَ النَّفِيضَةَ وَهُوَ عَدَمُ الْحُكْمِ فَيَكُونُ غَيْرَ مَحْكُومٍ عَلَيْهِ بَلْ مَسْكُوتًا عَنْهُ فَأَمَكَنَ أَنْ يَكُونَ قَانِمًا وَأَنْ لَا يَكُونَ. فَلَا يَكُونُ الْأُسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتًا وَمِنَ الْإِثْبَاتِ نَفْيًا. فَإِذَا قَالَ: "لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا ثَلَاثَةٌ" كَانَ انْتِفَاءً ثُبُوتِ الثَّلَاثَةِ عِنْدَنَا بِدَلَالَةِ اللَّفْظِ وَعِنْدَهُ بِحُكْمِ الْبَرَاءَةِ الْأَصْلِيَّةِ. وَإِذَا قَالَ "لَيْسَ لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا سَبْعَةٌ" كَانَ ثُبُوتِ السَّبْعَةِ عِنْدَنَا بِدَلَالَةِ اللَّفْظِ وَعِنْدَهُ بِالْعُرْفِ، فَعِنْدَهُ "إِلَّا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" لَا تَدُلُّ عَلَى ثُبُوتِ الْأَوْهِيَّةِ لِلَّهِ تَعَالَى بِحَسَبِ الْوَضْعِ، بَلْ بِعُرْفِ الشَّرْعِ. وَعِنْدَنَا تَدُلُّ بِحَسَبِ الْوَضْعِ عَلَى نَفْيِ الْإِلَهِيَّةِ عَنْ غَيْرِ اللَّهِ تَعَالَى. وَبِثُبُوتِهَا لَهُ، وَهَلْ دَلَّكَهَا عَلَيْهَا بِطَرِيقِ الْمُتَطَوَّقِ أَوْ بِطَرِيقِ الْمُتَطَوَّقِ فِي الْأَوَّلِ وَالْمَفْهُومِ فِي الثَّانِي خِلَافٌ عِنْدَنَا؟

فَدَهَبَ إِلَى الْأَوَّلِ أَبُو الْحُسَيْنِ بْنُ الْقَطَّانِ^{١٥} وَالشَّيْخُ أَبُو إِسْحَاقَ الشَّيْرَازِيُّ^{١١} فِي الْمُلْحَصِ

١٥ هو أحمد بن محمد بن أحمد بن القطان أبو الحسين القطان من كبراء الشافعيين. وله مصنفات في أصول الفقه وفروعه. مات في جمادى الأولى من سنة ٩٥٣ هـ. راجع: تاريخ بغداد، ٥٦٣/٤.

١١ هو إبراهيم بن علي بن يوسف الفيروزآبادي الشيرازي. أبو إسحاق (٣٩٣ - ٦٧٤ هـ / ٣٠١ - ٣٨٠ م): العلامة المناظر. ولد في فيروزآباد (بفارس) وانتقل إلى شيراز فقرا على علمائها. وانصرف إلى البصرة ومنها إلى بغداد وله تصانيف كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي، ١٥/١.

وَرَجَّحَهُ الْقَرَّافِيُّ^{١٧} فِي قَوَاعِدِهِ وَالْبِرْمَاوِيُّ^{١٨} سَيِّحُ الْحَلِّيِّ فِي "سَرْحِ النَّبِيِّ"^{١٩} قَالَ: بِدَلِيلٍ أَنَّهُ لَوْ قَالَ: "مَا لَهُ عَلَيَّ إِلَّا بِنَارًا" كَانَ ذَلِكَ إِقْرَارًا بِالدِّينَارِ وَلَوْ كَانَ بِالْمُفْهُومِ لَمْ يُؤَاخَذْ بِهِ لِعَدَمِ اعْتِبَارِ الْمُفْهُومِ فِي الْأَقَارِيرِ. وَلَا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونَ اللَّفْظُ لَهُ مَفْهُومٌ. وَدَهَبَ ابْنُ السَّبْكِِيِّ^{٢٠} وَسَارِحُهُ الْجَلَّالُ الْحَلِّيُّ^{٢١} إِلَى الثَّانِي فَقَالَ: دَلَّلتَهَا عَلَى نَفْيِ الْأَلُوْهِيَّةِ مِنْ غَيْرِ اللَّهِ تَعَالَى مَنْطُوقٌ. وَعَلَى ثُبُوتِهَا لِلَّهِ مَفْهُومٌ مَخَالَفَةٌ. قَالَ سَيِّحُ الْإِسْلَامِ زَكْرِيَّا^{٢٢}: وَلَا يَعُدُّ فِيهِ. لِأَنَّهُ الْقَصْدُ أَوْلَى وَبِالذَّاتِ رُدُّ مَا خَالَفَنَا فِيهِ الْمُشْرِكُونَ. لَا إِثْبَاتُ مَا وَافَقُونَا عَلَيْهِ. فَكَانَ النَّاسِبُ لِلأَوَّلِ الْمُنْطُوقِ. وَالثَّانِي الْمَفْهُومِ. وَأَجَابَ عَنِ الْإِسْتِدْلَالِ بِمَسْأَلَةِ الْإِقْرَارِ بِأَنَّهُ مَحَلٌّ عَدَمِ اعْتِبَارِ الْمُفْهُومِ فِيمَا إِذَا كَانَ يُفِيدُ الْحَضَرَ. كَمَا يُفْهَمُ مِنْ كَلَامِهِمْ. وَيَأْتِي هَذَا مَا قَالَهُ سَيِّحُ الْإِسْلَامِ السَّعْدِيُّ^{٢٣} فِي مَقَامِ الرَّدِّ عَلَى الْحَنْفِيَّةِ. حَيْثُ قَالَ: لَكِنَّ إِتْكَارَ دَلَالَةِ "مَا قَامَ إِلَّا زَيْدٌ" عَلَى ثُبُوتِ الْقِيَامِ لـ "زَيْدٌ" وَيُلْحَقُ بِإِنْكَارِ الضَّرُورِيَّاتِ. وَإِجْمَاعِ أُمَّةِ الْعَرَبِيَّةِ عَلَى أَنَّ الْإِسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتٌ لَا يَحْتَمِلُ التَّأْوِيلَ. فَنَحْوُ: "إِلَّا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" يَدُلُّ بِمَنْطُوقِهِ عَلَى نَفْيِ الْأَلُوْهِيَّةِ عَنِ غَيْرِ اللَّهِ تَعَالَى وَيَدُلُّ بِمَفْهُومِهِ عَلَى ثُبُوتِ الْإِلَهِيَّةِ لِلَّهِ. انْتَهَى.

١٧ هو أحمد بن إدريس بن عبد الرحمن. أبو العباس. شهاب الدين القرافي (٦٢٦ - ٤٨٦ هـ). أصله من صنهاجة. قبيله من بربر المغرب. نسبته إلي القرافة وهي الحلة المجاورة لقرية الإمام الشافعي بالقاهرة. مصري المولد والمنشأ والوفاء. من تصانيفه: الفروق في القواعد الفقهية. والخيرة في الفقه. وشرح تنقيح الفصول في الأصول. والإحكام في تمييز الفتاوى من الأحكام. راجع: ملاحق تراجم الفقهاء الموسوعة الفقهية. ٤١/١١.

١٨ محمد بن عبد الدايم بن موسى بن عبد الدايم بن فارس ابن محمد بن رحمة بن إبراهيم الشمس أبو عبد الله النعيمي العسقلاني الأصل البرماوي ثم القاهري الشافعي ولد في منتصف القعدة سنة ٣٦٧ ومات في يوم الخميس ثاني عشر جمادى الآخرة سنة ١٣٨ إحدى وثلاثين وثمان مائة بيت المقدس. راجع: البدر الطالع بحاسن من بعد القرن السابع. ٣٧١/٢.

١٩ "التنبية" من أمهات الكتب في الفقه الشافعي لأبي إسحاق الشيرازي.
٢٠ هو عبد الوهاب بن علي بنعلي بن عبد الكافي بن تمام السبكي. أبو النص. تاج الدين أنصاري (٧٢٧- ١٧٧ هـ): من كبار فقهاء الشافعية. ولد بالقاهرة. سمع بمصر ودمشق. تفقه على أبيه وعلى الذهبي. من تصانيفه: طبقات الشافعية الكبرى. وجمع الجوامع في أصول الفقه. وترشيح التوشيح وترجيح التصحيح في الفقه. راجع: الأعلام للزركلي. ٥٢٣/٤.

٢١ هو محمد بن أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أحمد بن هاشم الجلال أبو عبد الله الحلبي الأصل نسبة إلى الحلة الكبرى بفتح الحاء المهمل من القاهرة الشافعي ويعرف بالجلال الحلبي ولد في مستهل شوال سنة ١٩٧ بالقاهرة ونشأ بها ومات يوم السبت مستهل سنة ٤٦٨. وله تصانيف كثيرة. راجع: البدر الطالع بحاسن من بعد القرن السابع. ٩٠١/٢.

٢٢ هو زكريا بن محمد بن أحمد بن زكريا الأنصاري السنيكي المصري الشافعي. أبو يحيى (٣٢٨ - ٦٢٩ هـ / ٠٢٤١ - ٠٢٥١ م): شيخ الإسلام. قاض مفسر. من حفاظ الحديث. ولد في سنيكة (بشرقية مصر) وتعلم في القاهرة. له تصانيف كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي. ١٤/٣.

٢٣ هو أحمد بن يحيى بن محمد بن سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني الهروي (٠٠٠ - ٦١٩ هـ / ٠٠٠ - ١٥١ م): شيخ الإسلام. من فقهاء الشافعية. يكنى بسيف الدين. ويعرف بحفيد السعد (التفتازاني) كان قاضي هراة مدة ثلاثين عاما. له كتب. منها مجموعة سميت الدر النضيد في مجموعة الحفيد في العلوم الشرعية والعربية. وحاشية على شرح التلخيص والفوائد والفرائد حديث. في طوبقيو. وشرح تهذيب المنطق لجده. في الأزهرية. راجع: الأعلام للزركلي. ٠٧٢/١.

وَقَالَ ابْنُ دَقِيقِ الْعِيدِ^{٢٤}: كَلَامُ الْحَنْفِيَّةِ مَرَاوِعَةٌ جَدَلِيَّةٌ. وَالسَّارِعُ خَاطَبٌ مَنْ لَا يَعْرِفُ السَّنْعَ بِـ "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ". وَأَمَرَهُمْ بِهَا لِإِبْتَاتِ مَقْصُودِ التَّوْحِيدِ وَجَعَلَ الْفَهْمَ لِدَلِكِ مِنْهُمْ مِنْ غَيْرِ اِحْتِيَاجٍ لِأَمْرِ زَائِدٍ وَلَوْلَا أَنَّ الْإِبْتَاتِ فِيهَا مَعْرَفٌ بِغَيْرِ السَّنْعِ مَا حَسُنَ ذَلِكَ. وَلَوْ كَانَ وَضَعُ اللَّفْظِ لَا يَفْتَضِي ذَلِكَ لَكَانَ أَهَمُّ الْمُهِمَّاتِ أَنْ يُعْلِمَنَا السَّارِعُ مَا يَفْتَضِيهِ بِالْوَضْعِ مِنْ غَيْرِ اِحْتِيَاجٍ لِأَمْرِ آخَرَ. فَإِنَّ ذَلِكَ الْمُقْصُودُ الْأَعْظَمُ فِي الْإِسْلَامِ. انْتَهَى. وَلِذَا قَالَ الْكَمَالُ بْنُ الْهَمَامِ^{٢٥}: "مِنْهُمْ^{٢٦}: الْأَوْجَهُ قَوْلُ طَائِفَةٍ مِنَ الْحَنْفِيَّةِ يَقُولُ الْجُمْهُورُ إِنَّ الْأَسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِبْتَاتٌ وَمِنَ الْإِبْتَاتِ نَفْيٌ". قَالَهُ صَاحِبُ الْهُدَايَةِ^{٢٧} لَوْ قَالَ: "مَا أَنْتَ إِلَّا حُرٌّ يَعْتِقُهُ. لِأَنَّ الْأَسْتِثْنَاءَ مِنَ النَّفْيِ إِبْتَاتٌ عَلَى وَجْهِ التَّأَكِيدِ كَمَا فِي كَلِمَةِ الشَّهَادَةِ. انْتَهَى. وَالْمَنْطُوقُ مَا دَلَّ عَلَيْهِ اللَّفْظُ فِي مَحَلِّ النَّطْقِ بِأَنْ لَا يَتَوَقَّفَ عَلَى وَاسِطَةٍ كَمَعْنَى "زَيْدٌ" فِي نَحْوِ: "جَاءَ زَيْدٌ" وَمَعْنَى "الْأَسَدُ" فِي "رَأَيْتُ الْيَوْمَ أَسَدًا". وَالْمَفْهُومُ مَا دَلَّ عَلَيْهِ لَفْظٌ لَا فِي مَحَلِّ النَّطْقِ وَإِنْ كَانَ مَسْكُوتًا عَنْهُ. فَإِنَّ وَاظِقَ حُكْمُهُ حُكْمَ الْمَنْطُوقِ بِهِ سَمِّيَ مَفْهُومٌ مُوَافِقَةً. وَهُوَ حُجَّةٌ بِاتِّفَاقٍ. كَتَحْرِيمِ صَرْبِ الْوَالِدَيْنِ الدَّالِّ عَلَيْهِ قَوْلُهُ تَعَالَى: (فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٌ)^{٢٨} وَإِنْ خَالَفَ حُكْمُهُ حُكْمَ الْمَنْطُوقِ سَمِّيَ مَفْهُومٌ مَخَالَفَةً نَحْوُ: (فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً)^{٢٩} أَيْ: لَا أَكْثَرُ مِنْ ذَلِكَ. وَهُوَ حُجَّةٌ لَعَنَةً لَا شَرْعًا إِلَّا إِذَا كَانَ نَفْيًا وَلَا يَكُونُ حُجَّةً مُطْلَقًا خِلَافًا لِجَمَاعَةِ كَالدَّقَاقِ^{٣٠} وَهُوَ الْأَسْمُ الْجَامِدُ. وَالَّذِي غَلَبَتْ عَلَيْهِ الْأَسْمِيَّةُ كَالْعَنِيِّ فِي حَدِيثِ {مَطْلُ الْعَنِيِّ ظُلْمٌ}^{٣١} فَإِنَّهُ مُسْتَقٌّ مِنَ الْغِنَى. وَغَلَبَتْ عَلَيْهِ الْأُسْمِيَّةُ. وَتَمَّامُ الْكَلَامِ عَلَى ذَلِكَ فِي عِلْمِ الْأُصُولِ.

ثُمَّ الْخَبْرُ فِي "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ" مَحْذُوفٌ تَقْدِيرُهُ: "مَعْبُودٌ بِحَقِّ". وَبِهَذَا يُجَابَ عَنْ قَوْلِ الرَّازِيِّ^{٣٢}:

- ٢٤ هو محمد بن علي بن وهب بن مطيع. أبو الفتح. تقي الدين القشيري. المعروف كابيه وجده بابن دقيق العيد (٥٢٦ - ٢٠٧ هـ / ٨٢٢١ - ٢٠٣١ م): قاض. من أكابر العلماء بالأصول. مجتهد. أصل أبيه من منفلوط (بصر) انتقل إلى قوص. وتعلم بدمشق والإسكندرية ثم بالقاهرة. وولي قضاء الديار المصرية سنة ٥٩٦ هـ. فاستمر إلى أن توفي (بالقاهرة). له تصانيف كثيرة. راجع: الأعلام للزركلي. ٣٨٢/٦.
- ٢٥ هو محمد بن عبدالواحد بن عبد الحميد بن مسعود السيواسي ثم الإسكندري كمال الدين المعروف بابن الهمام. (ت: ١٦٨ هـ.): إمام من علماء الحنفية عارف بأصول الديانات والتفسير والفرائض والفقه. من سيواس. ولد بالإسكندرية ونبع في القاهرة وجاور بالحرمين ثم كان شيخ الشيوخ بالخانقاه بالشيخونية بمصر. راجع: <http://www.islamic-council.com>. (١١٠٢، ١٠٠٢).
- ٢٦ معنى "منهم" يعني أنه ابن الهمام من الحنفية.
- ٢٧ هو أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الغيتابي الحنفي بدر الدين العيني (المتوفى: ٥٥٨ هـ) صاحب البناية في شرح الهداية. راجع: البناية في شرح الهداية. ٣١/١.
- ٢٨ الإسراء: ٣٢.
- ٢٩ النور: ٤.
- ٣٠ هو أبو بكر محمد بن محمد بن جعفر البغدادي. أصولي شافعي. توفي ببغداد سنة ٢٩٣/٢٠٠١. راجع: طبقات الفقهاء. ٨١١/١.
- ٣١ راجع: صحيح مسلم. باب حرم مطل الغني. ٧٩١١/٣.
- ٣٢ هو محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي البكري. أبو عبد الله. فخر الدين الرازي (٤٤٥ - ٦٠٦ هـ / ٠٥١١ - ١٢١١ م): الإمام المفسر. وهو قرشي النسب. أصله من طبرستان. ومولده في الري وإليها

"إِنْ قَدَّرَ أَنْ "لَا إِلَهَ فِي الْوُجُودِ إِلَّا اللَّهُ" جَارَ أَنْ يَكُونَ لَهَا فِي الْإِمْكَانِ. وَإِنْ قَرَّرَ فِي الْإِمْكَانِ
يَصِيرُ الْمَعْنَى "لَا إِلَهَ مُمَكِّنٌ إِلَّا اللَّهُ" فَإِنَّ مَوْجُودَ مُمَكِّنٍ عَقْلًا وَالْجَمِيعُ بَاطِلٌ. فَلَا يَتَمُّ بِهِ
التَّوْحِيدُ مَعَ أَنَّهَا كَلِمَةٌ تَوْحِيدٍ اتِّفَاقًا. انْتَهَى.

هَذَا حَاصِلُ مَا تَبَسَّرَ جَمْعُهُ عَلَى مَا يَتَعَلَّقُ بِهَذِهِ الْكَلِمَةِ الْمُنْشَرَّفَةِ مِنَ الْإِعْرَابِ وَغَيْرِهِ
مِمَّا فَتَحَ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ. وَهُوَ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ وَإِلَيْهِ الْمَرْجِعُ وَالْمَأْبُ؛ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا
مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا دَائِمًا إِلَى يَوْمِ الدِّينِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ
الْعَالَمِينَ. آمِينَ. آمِينَ. آمِينَ. وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ.

نسبته. ويقال له (ابن خطيب الري) رحل إلى خوارزم وما وراء النهر وخراسان. وتوفي في هراة. من
تصانيفه مفاتيح الغيب وغير ذلك من الكتب. راجع: الأعلام للزركلي. ٣١٣/٦.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim, Ankara: DİB Yay., 2010.

Ali, Cevvad, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat: Câmîatu Bağdat, 1993.

Alp, Musa, "Farklı İki Açıdan Arapça: Fusha ve Avamca", *ÇÜİFD*, XI, 2, (2011), s. 93.

Aydın, Tahirhan, "Arapça ve Türkçede Sesler -Karşıtsal Çözümleme-", *Ekev Akademi Dergisi*, 44 (2010), s. 321-334.

_____, *Arap Dilinin Günümüz Meseleleri*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2013.

Aynî, Bedruddin, *el-Binaye fî Şerhi'l-Hidaye*, thk. Eymen Salih Şaban, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 2000.

Bağdadi, Ahmet b. Ali Ebu Bekir el-Hatip, *Târîhu Bağdat*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, t.y.

Baytar, Abdurrezzak, *Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi'l-Karnî's-Sâlis Aşer*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut: Dârüs-Sâdir, 1992.

Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *Acâibü'l-Âsar fî't-Terâcîm ve'l-Ahbâr*, I-III, 2. bs., Kâhire: Matba'atü Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1997.

Civelek, Yakup, *Arap Dilinde İrab Olgusu*, Ankara: Araştırma Yay. 2003.

Cürçânî, Abdulkâhir, *Delâilü'l-İcâz*, thk. M. Muhammed Şâkir, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2004.

Çögenli, M. Sadi, *Arapça Belâgat*, Erzurum: Eser Ofset, 2012.

_____, *Ayet ve Hadis Kaynaklı Arapça Dilbilgisi/Nahiv*, İstanbul: İFAV Yay., 2011.

Çörtü, Mustafa Meral, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv*, İstanbul: İFAV Yay., 2012.

Ensârî, Ebû Muhammed Cemaeddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed ibn Hişam, *Muğni'l-Lebib*, thk. Abdurrezzak es-Sadî, Bağdat: Dârüş-Şuûn, 1999.

Görgün, Hilal, "Şerkâvî", *DİA*, XXXIX, 11-13.

Hanefî, İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh Usamuddîn, *el-Atvel*, haz. Abdülhamid Hindavî, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İstrâbâzî, Muhammed b. Hasan, Şerhü'r-Radiy alâ'l-Kafiye, thk. ve tlk. Yusuf Hasan Ömer, Bingazi: Menşûrat Camiati Kazyunus, 1996.

Karâfî, Şehabuddin Ahmet b. İdris b. Abdurrahman, *el-İstiğnâ fî'l-İstisnâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1986.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn ve Terâcîmü'l-Müsannifîn*, I-XV, 1. bs., Beyrut: Dârü İhyâi Tûrâsî'l-Arabiyye, 1957.

Kürânî, İbrahim, *İnbâhu'l-Enbâh alâ Tahkiki İrabî Lâ İlâhe İllallah*, thk. Ahmet Gemi, Basılmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 2013.

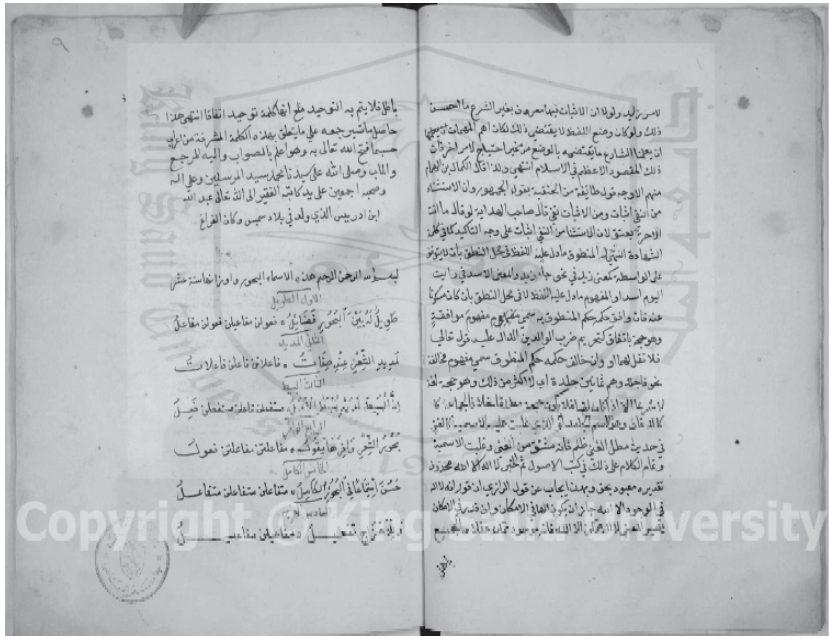
- Muktarah, Muzaffar b. Abdullah, *el-Esrarü'l-Aklyyye*, thk. Nizar Hammadî, yy., 2009.
- Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Ferîk Beyti'l-Efkârî'd-Devliyye, Riyad: 1998.
- Nazirü'l-Ceyş, *Şerhü't-Teshîl*, thk. Ali Muhammed Fahir vd., Kahire: Dârü'l-İslam, 2007.
- Nazirü'l-Ceyş, *Temhidü'l-Kavâid*, thk. Ali Muhammed Fahir vd., Mısır: Dârü's-Selâm, t.y.
- Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Muradi, *İ'râbü'l-Kur'an*, thk. Şeyh Halid el-Ali, Beyrut: Dârü'l-Marife, 2008.
- Sibeveyh, *el-Kitab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Darü'l-Cil, t.y.
- Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman, *Cami'ü'l-Ehâdis*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 2004.
- _____, *Bugyetü'l-Vuat fî Tabakati'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1998.
- _____, *el-Elgazü'n-Nahviyye*, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2003.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedrü't-Tâli' bi Mehâsini Men Ba'de'l-Karnî's-Sâbi'*, Kahire: Dârü'l-Kitab, 1998.
- Şirazî, Ebû İshak, *Tabakatü'l-Fukaha*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'r-Râid, 1970.
- Uzikân, Ekrem b. Muhammed b. Hüseyin, *el-İstisnâ inde'l-Usûliyyîn*, Riyad: Dârü'l-Mirâc, 1998.
- Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve İ'râbih*, thk. Abdülcelil Abduh Şibli, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988.
- Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Bahaeddin b. Abdullah eş-Şafîi, *el-Bahrü'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, Kuveyt: Dârü's-Safve, 1992.
- Zeyyatî, Süleyman Rasd el-Hanefî, *Kenzü'l-Cevher fî Târîhi'l-Ezher*, yy., t.y.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-XI, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-'ilm, 2002.

İnternet Siteleri:

- <http://www.islamic-council.com/>. (Erişim Tarihi: 20.01.2016).
- <http://waqfeya.com/>. (Erişim Tarihi: 20.01.2016).
- <http://shamela.ws/>. (Erişim Tarihi: 20.01.2016).
- <https://archive.org/index.php>. (Erişim Tarihi: 20.01.2016).
- <http://cb.rayaheen.net/showthread.php?tid=35619>. (Erişim Tarihi: 20.06.2016).

Ekler 1: Riyad Melik Suud Üniversitesi Koleksiyonunda Bulunan Yazmanın İlk ve Son Varakları

Abdullah bin Hicâzî bin İbrahim eş-Şerkâvî'nin "Risâle fî İ'râbi Lâ İltâhe İllallah" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme

Ekler 2: Filistin Necâh el-Vataniyye Üniversitesi Kütüphanesinde Bulunan Yazmanın İlk ve Son Varakları

Abdullah bin Hicâzi bin İbrahim eş-Serkâvî'nin "Risâle fi İrabî Lâ İlâhe İllallah" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme

